

FÖLD —ÉS— EMBER

NEGYEDÉVENKINT MEGJELENŐ TUDOMÁNYOS
SZEMLE ~ SZERKESZTI:

KOGUTOWICZ KÁROLY

ÉS

STRÖMPL GÁBOR

VI. ÉVF.
NEGYEDIK SZÁM
1926

SZERKESZTŐSÉG:
SZEGED, EGYETEMI FÖLDRAJZI INTÉZET
—
A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG EMBERFÖLDRAJZI
SZAKOSZTÁLYÁNAK KIADÁSA
BUDAPEST

TARTALOM.

Értekezések:

Lap

Györffy István: Hajdúböszörmény települése	177—210
Szakáll Zsigmond: A gazdasági földrajz lényege	211—223

Szemle:

Dr. Márton György: Az apró-(dug)-hagyma osztályozása és szárítása Makón. (Kanszky Márton.) — R. v. Soó: Die Entstehung der ungarischen Puszta (Boros Ádám). — Vigyázó János: A Mecsek térképe (Strömpl). — Reichart Géza: A turistáság kézikönyve (Strömpl). — Penck Albrecht: Das Hauptproblem der physischen Anthropogeographie (Szakáll Zsigmond).	224—230
---	---------

Apró közlemények:

Alföldkutatás (Kogutowicz Károly). — Billege (Bátky Zs.). — Forna (Bátky Zs.). — Kocs és Tekevár (Bátky Zs.). — Betereg (B. Zs.). — Szimő és Vésztő (B. Zs.). — A „Magyar Nyelv“. — Budapest domborműü térképe (K.) — Ausztrália új fővárosa (Kogutowicz Károly).	231—238
---	---------

6 drb térképmelléklet, és 2 műmelléklet.

ETHNOGRAPHIA (NÉPÉLET)

című évnegyedes folyóirat, a Magyar Néprajzi Társaság hivatalos közlönye; ezt a tagok tagilletményül kapják. A folyóirat előfizetés útján is megszerezhető; előfizetési ára évi 80.000 korona. (Egy teljes évfolyam bolti ára 100.000 korona; egyes szám ára 25.000 korona.) Tagsági díjak, előfizetési pénzek a Magyar Néprajzi Társaság Pénztára (Budapest, VIII., Múzeum-körút 14—16.), tudakozódások, bejelentések a Magyar Néprajzi Társaság Titkári Hivatala (Budapest, X., Tisztviselőtelep, Elnök-uca 13.) címére küldendők. (Csekkszámra a magy. kir. postatakarékpénztárnál: 3019.)

A FÖLD ÉS EMBER

egyes füzetének ára 2 pengő, egész évfolyam (4 füzet) előfizetési ára 6 pengő.

A folyóirat közleményeire való jogainkat fenntartjuk!
A közlemények csakis a forrás megnevezésével idézhetők.
 Minden levél, előfizetés stb. címezendő: SZEGED, EGYETEMI FÖLDRAJZI INTÉZET.

A LEIRÓ FÖLDRAJZ ALAPVONALAI.

Irta : **HETTNER ALFRÉD**,
a heidelbergi egyetemen a geográfia professzora.

Az 1925. évi legújabb kiadást magyarra átültette :

LITCKE AURÉL,
főiskolai tanár.

A többszáz térképpel és grafikonnal illusztrált mű két kötetből áll:

I. Európa. II. Idegen világrészek.

Egy-egy kötet ára: füzve 14 pengő, kötve 18 pengő.

Kapható bármely könyvkereskedésben.

KÓKAI LAJOS könyvkereskedése, Budapest, IV., Kammermayer Károly-u. 3.

SZÉPHALOM

TUDOMÁNYOS ESZTÉTIKAI ÉS SZÉPIRODALMI SZEMLE.

Szerkeszti: ZOLNAY BÉLA egyetemi tanár.

Megjelenik évente 12 számban. Előfizetési ára egy évre 10 pengő. Szerkesztőség és kiadóhivatal: Szeged, Egyetem.

SZEGEDI TUDOMÁNYOS KÖNYVTÁR.

Szerk. BIBÓ ISTVÁN, EREKY ISTVÁN, KOGUTOWICZ KÁROLY, TÓTH KÁROLY.

Eddig megjelent füzetek: 1. Mészöly Gedeon: **A halotti beszéd alaktani sajátosságai.** Ára 8 pengő. 2. Bibó István: **A primitív ember világa.** Ára 4 P.

DOLGOZATOK a m. kir. Ferencz József-Egyetem Archeologiai Intézetéből. Szerk. Buday Árpád. Szeged, 1926.
II. köt. 1—3. sz. Ára 12 pengő.

FOLIA CRYPTOGRAMICA. Magyarország virágtalan növényeire vonatkozó közlemények. Szerkeszti: Györfly István. Kiadja a szegedi egyetem botanikai intézete.

ACTA LITTERARUM AC SCIENTIARUM REGIAE
UNIVERSITATIS FRANCISCO-JOSEPHINAE.
Kiadja a M. Kir. Ferencz József-Egyetem Barátainak Egyesülete.

FÖLD ÉS EMBER

(Earth and Man)

Hungarian Anthropogeographical Review — Vol. VI.

Contents for December 1926 :

Page

- Settling of Hajduböszörmény.* (With 6 maps.)
By István Györfly 176—210.
 It deals with the „hajdu* — towns,*) belies the Serbian origin of Böszörmény's inhabitants of to — day, and explains the origin of the odd round form of settling the town.
 *) Hajduwarriors of Bocskay's army.
- What is Economic Geography?*
By Zsigmond Szakáll 211—223.
 It deals with the factors, which determine the economic life of a certain region. The soul of the human economy is *the labour* carried out by the forces of nature, by human establishments and by the man himself. The result of their joint efforts are *the products*. So the economic geographer must study, how the geographical, human and economic factors acted on that area in past and present and what the physical influence of those geographic conditions upon the production and handling of products is.
- Geographical Reviews* 224—230.
Gy. Márton: Classification and drying of small onions for planting at Makó (M. Kanszky). — *R. v. Soó*: The origin of the Hungarian Puszta (Á. Boros). — *I. Vigyázó*: The Map of Mecsek (Strömpl). — *G. Reichart*: Tourism's Manual. *A. Penck*: Das Hauptproblem der physischen Anthropogeographie (Zs. Szakáll).
- Geographical Record* 231—238.
 Searching of the Alföld (Kogutowicz). — Billege. Forna. Kocs és Tekevár. Betereg. Szimő és Vésztfő. Explanation of Hungarian placenames (by Zs. Bátky). — Reliefmap of Budapest. — Canberra, the capital of Australia (Kogutowicz).
- 8 maps and plates.

Published Quarterly by the Anthropogeographical Section of the Hungarian Ethnographical Society (Szeged)

Price, \$ 0.40 a number — \$ 1.50 a year.

Hajdúböszörmény települése.

Hajdúböszörmény város a Nyírség szélén a Debrecenből a Hegyalja felé vezető útvonalban fekszik s egyike azon hat, egykor kiváltságos városnak, melyet közönségesen „hajdúvárosok”-nak szoktunk nevezni. Ezek a városok — a már említett Böszörményen kívül: Nánás, Dorog, Hadház, Vámspércs és Szoboszló, ma mindnyájan Hajdú megyéhez tartoznak. A megye területén levő „Hajdú” jelzővel bíró több község csak az újabb időben kapta ezt a megkülönböztető nevet, de történelmi jogcíme nincs hozzá.

A hat város közül Böszörmény, Hadház, Dorog, Nánás egymás mellett fekszik. Távolabb van tőlük a Nyírségen fekvő Vámspércs, Debrecenből keletre. Ez az öt helység a gyalogos hajdúság fészke volt. Nem érintkezik velük Szoboszló sem, az egykori lovas hajdúság városa. Hajdúváros jellegét legjobban elveszítette Vámspércs, mely ma már miben sem különbözik a többi szomszédos nyírségi falutól, a többi 5 város azonban sajátos hajdútelep jellegét ma is megőrizte.

A hajdúvárosok határának nagyságát, népességének számát, nemzetiségi, vallási viszonyait az alábbi táblázat mutatja (1910):

	Határ kat. hold	Összes népes- ség	Magyar*) anya- nyelvű	Refor- mátus	Gör. kath.	Róm. kath.	Izr.	Házak száma
Hajdúböszörmény r. t. v.	56.778	28.159	28.136	23.543	2.119	1.361	915	5.768
Hajdúszoboszló r. t. v.	41.506	16.093	16.079	14.161	105	1.226	554	4.065
Hajdúnánás r. t. v.	46.287	16.781	16.713	14.402	187	1.116	999	4.473
Hajdúhadház r. t. v.	24.178	9.821	9.805	8.880	235	243	449	2.181
Hajdúdorog	17.959	10.445	10.445	511	9.050	428	447	2.178
Vámspércs	10.113	3.869	3.867	3.515	55	54	240	804

*) Az egyéb anyanyelvűek németül beszélő zsidók.

E városok közül a legnagyobb, Hajdúböszörménnyel akarunk ez alkalommal foglalkozni.¹⁾

¹⁾ Hajdúszoboszló településéről az Ethnographia-Értesítő c. folyóirat 1926. évi 3-ik füzetében írtunk: „Az alföldi kertes városok” címen.

Böszörmény város határa már az ókorban is lakott volt. A város fiatal múzeuma több szép tárgyat őriz a kőkorszakból. A nagypródi halmot Rómer Flóris 1882-ben megásatta. Kovakés, kövéső, kőkalapács darabokat találtak. „Ugyanakkor megásatott a nagypródi halomhoz nem messzire eső úgynevezett Kőudvar és Kövecses halom is. Mind a három helyen számtalan emberi csontot találtak.“²⁾ Mintegy 37 drb. keltakori bronz-pallos, -sisak, -edény került elő egy ízben ásatás közben, melynek egy része a debreceni kollegiumba, más része a Nemzeti Múzeumba került.

Böszörmény határán az Ördögárok is átvonul. Ma is látható a böszörményi erdőn, sőt egyrészt határvonal Böszörmény és Hadház között. Innen a debreceni Nagyerdőn keresztül Nagylétának tart.³⁾

Újabban H. Fekete Péter igazgató, a városi múzeum őre végzett sikeres ásatásokat, melyeknek során honfoglaláskori régiségek is kerültek elő.

A fentiekből láthatjuk tehát, hogy Böszörmény határa már írott történelmünk előtt is lakott hely volt.

Böszörmény városnak legrégebbi történelmi emléke a neve.

A „böszörmény“ szó a régi magyar nyelvben mohamedánt, muzulmánt, izmaelitát jelentett. E szóval okleveleinkben legelőbb 1325-ben találkozunk. „Kétségtelen, hogy nálunk izmaeliták már a XI. században, sőt Taksony alatt is voltak. Az izmaeliták részben kereskedők, részben földhöz kötöttek voltak. A kereskedők között nemzetiségre voltak (volgai) bolgárok, akik a mai Bulgáriából jöttek és egyéb levanteiak: arabok, sziriaiak, a földhöz kötöttek közt pedig kunok, bessenyők stb. . . . A magyar *böszörmény* valószínűleg besenyő-kun-palóc jövevényszó s az átvett török alak büsürman vagy bisirman lehetett. Az sem lehetetlen egyébként, hogy az itt élő izmaelita bolgárok önmagukat büsürmannak hívták.“⁴⁾

A Révay-Lexicon írója a város nevééről azt írja, hogy a „Böszörmény“ név valószínűleg a szerb „biszer moj“ (= gyön-

²⁾ Bakóczy János volt böszörményi ref. lelkész kéziratos krónikája, melyet fia, Bakóczy Endre mostani ref. lelkész őriz, kinek e helyen mondok köszönetet a krónika kikölcsönzéséért.

³⁾ Bakóczy i. m.

⁴⁾ Gombocz Z., Melich J. Magyar Etymologiai Szótár 530.

gyöm) szókból ered, ahogy Brankovics ezt az értékes birtokát nevezte“.

Ez a névmagyarázat nyilvánvaló tévedés. Böszörményt nem Brankovics szerb despota alapította, hiszen ezen néven már 1332-ben is fennállott a város, amikor Brankovics még a világon sem volt. Továbbá Böszörmény nevű helység Magyarországon sok helyen volt, ahol Brankovics sohasem birtokolt, tehát el sem nevezhette ezen községeket.

A tény az, hogy Böszörmény városát mohamedán vallású török-tatár eredetű, közelebbről kun vagy bolgár néptörzsek alapította s róluk nevezte el a várost a környező magyarság.

Böszörményt legelőbb az 1332—1337. évekről a pápai tizedlajstromok említik.⁵⁾ Nevét Bozermen, Bèzernen, Bezermen alakban írják, 1405-ben Zsigmond királyé volt. 1410-ben a Kállay család egy oklevele „Jud et iur . . . cives et hospes nostri (regis) de Bezermen“-t említi; ebből azt gyaníthatjuk, hogy jelentősebb város lehetett. „1411-ben a rác despota kapja. 1446-ban azonban Hunyadi Jánosnak volt itt 120 jobbágy portája, 1462-ben pedig özvegye tart hozzá jogot. 1451-ben Bihar megyéhez számították. Vámhely is volt“.⁶⁾ Hunyadi János özvegyéről, Szilágyi Erzsébetről Böszörmény Mátyás királyra, majd ő róla Korvin Jánosra maradt, kinek halálával (1504) Böszörmény a Báthoryak birtokába jutott. 1554-ben Böszörmény 74 portával Báthory András birtoka. 1504-ben Báthory Miklósé. Ezután már a töröknek hódol.

Böszörmény város határába számos elpusztult falu és birtok határa olvadt be:

1. *Pród.* Zoltai szerint Pród alighanem azonos avval a Provod praediummal, melyet a Guth-Keled nemzetségbeli Péter ispán állítólag 1067-ben a százdi apátságnak ajándékozott néhány Hortobágy vidéki birtokkal együtt.⁷⁾ 1476-ban „Prodeghaza“ alakban fordult elő s ekkor mint a Hunyadiak birtokát Bihar megyéhez számítják.⁸⁾

⁵⁾ Csánki D.: Magyarország Történelmi Földrajza a Hunyadiak korában I. 506.

⁶⁾ U. ott.

⁷⁾ Debreceni képes kalendárium. 1923. 108.

⁸⁾ Csánki i. m. 524.

Pródot említik 1485., 1495. és 1496. évi oklevelek is.⁹⁾ A török világ alatt is lakott hely volt. 1572-ben mint hódoltsági községben a török kincstári defterek¹⁰⁾ szerint itt 18 családfő lakott, kiknek $\frac{3}{5}$ -öd része rác. 1609. szept. 13-án Báthory Gábor ezt a falut a böszörményi hajdúknak adta. 1626-ban már pusztá, ma is az. A város az egykori község egész határát birja. A város felőli oldalt Kis-Pród-nak nevezik.

2. *Zelemér*. 1332—1337. közt már a pápai tizedlajstromok is említik. 1498-ban már pusztá, vagy ily nevű pusztá is létezett.¹¹⁾ 1549-ben 40 portával bíró derék község. 26 porta, melyből nyolcon rácok ültek, Parlaghy Lászlónéé; 10 Zeleméri kamarásoké; 4 Derzsi Ferencé volt. 1593 körül elpusztult. Csúcs-íves templomának tornya még ma is fennáll. Pusztulása után böszörményi hajdúk szedték zálogba.¹²⁾

3. *Videgyház és Vidmonostora*. „Vidmonostor 1411-ben mint debreceni uradalomhoz tartozó helység, majd mint a Kálalaiak birtoka merül fel. Ezzel tán azonos az a Videgyház, mely 1415-ben mint az Olnodi Czudarok, 1476-ban pedig a Hunyadiak birtoka”.¹³⁾ Alkalmassint azonos vele az 1402. évben szereplő Vidtelke is, mely 1492-ben pusztá.¹⁴⁾

Vid Zoltai szerint 1549-ben 54 portát számláló, túlnomólag rác lakosságú falu volt.¹⁵⁾ Karácsonyi szerint¹⁶⁾ a rácok csak 1565. vagy 1566-ban költöztek ide a szomszédos Balmazújváros, Böszörmény és Zelemér helységekből. Az 1572. évi török fejadó defter szerint 75 család lakja a falut, kik közül 50 magyar, 19 rác, 3 orosz, 3 oláh. A hagyomány szerint a Böszörménybe költöző hajdúk az itt talált rácokat kiirtották. Zoltai szerint azonban már előbb, 1593-ban elpusztult.¹⁷⁾

Vid pusztán később Nánás, Böszörmény és Hadház váro-

⁹⁾ Csánki i. m.

¹⁰⁾ J. 217. l. Lásd Beröd név alatt!

¹¹⁾ Csánki i. m.

¹²⁾ Zoltai: Debreceni képes kalendárium. 1917. 110.

¹³⁾ Csánki i. m. 528.

¹⁴⁾ U. ott.

¹⁵⁾ Debreceni képes kalendárium. 1917.

¹⁶⁾ Karácsonyi J.: A görögkatolikus magyarok eredete. Budapest, 1924. 18.

¹⁷⁾ U. ott.

sok osztoztak. Az egykori falu telke nem messze van attól a helytől, ahol a polgári út a nagypródi legelőre lép.

A három előbb említett pusztán kívül több olyan egyházas helyet találunk Böszörmény határán, melynek egyik-másika falu volt, de még jóval a török világ előtt pusztult el.

1. *Salamon.* Zoltai szerint „Zelemér és Böszörmény között, Hadrász felől települt ez a kétségtelenül árpádkori falu. A Váradi Regestrum kétszer említi. 1214-ben Patafia Jákó Salamon-föld harmadrészét „elkerített“ házhellyel és erdőséggel együtt megvette Eusták fiától, Bodon ispántól. Majd 1222-ben némely nyíri izmaeliták (hihetőleg Böszörménybe valók, mert hiszen Böszörmény izmaelita bolgároktól kapta nevét), három embert, akik ugyanezen Salamon faluban laktak, a váradi káptalan előtt rablás miatt megvádoltak. Száz év múlva (1332.) megint említenek egy birtokosát Csele fiát, Sándort, kivel szemben szomszédja, Zeleméri Mihály szertartásos esküvel védi meg Zelemér falvának Salamon felőli határait. A határ igazolása Debrecenből a Tisza felé (Tokaj irányában vezető országút mellett emelkedő Nagyhalomnál indul meg, mely a Messzelátó, most Széchenyinek nevezett halommal vehető egynek. Kelet felé szántóföldek között és erdőszélen ment tovább a határ. A XV. században Salamon is már praedium és a Hunyadiak ropant vagyonát szaporította“.¹⁸⁾ 1783. évi határtérképünkön a böszörményi erdőben láthatjuk az „Extirpatura Salamon“-t, az egykori falu helyét.

2. *Szilegyház, Sziltelek.* „A kettő valószínűleg egy. Fyzes, Maladon, Ethelaka praediumokkal együtt 1423., 1489., 1492., 1493-beli oklevelek tanúsága szerint a Zeleméry család jószágá. Böszörmény város mai határának délnyugati részén fekhe-tett“.¹⁹⁾

3. *Hetvenegyháza.* Hetven nevén 1411-ből mint a debreceni uradalom tartozékát, Hetvenegyháza nevén mint Szilágyi Erzsébet Böszörményhez tartozó birtokát ismerjük. Holléte felől a Bekk Pál-féle 1786-beli térkép tájékoztat. A Kadarcs egyik ágát hívták Hetven-érnek a böszörmény-újjvárosi határnál.²⁰⁾

¹⁸⁾ Zoltai i. m.

¹⁹⁾ Zoltai i. m.

²⁰⁾ Zoltai i. m.

4. *Móregyháza*. Hunyadi Jánosné birtoka. Zoltai szerint „Valószínű, hogy vagy az oklevél írt hibásan, vagy a másoló olvasott tévesen Mór-t a Nyir név helyett. A valódi név Nyiregyháza. Mert a katonai térkép szerint Böszörmény és Szentmargita között fekszik egy Nyiregyházi Rátót nevű határhalom. Rátótházának is nevezik“.²¹⁾

Mivel azonban a „Nyiregyháza“ nevet Böszörmény régi határtérképein nem találjuk, nem tartjuk lehetetlennek, hogy e név mégis Móregyháza lehetett s csak a katonai térképeszek írták el. Egyébként a „Mór“ név szintén szerecsent, izmaelitát, böszörményt jelentett a régi magyar nyelvben, így Böszörmény szomszédságában való létezése nagyon is valószínű.

Zoltai több birtoknevet sorol fel Böszörmény határáról, melyek csak apró, falunak nem nevezhető telepek voltak.

1. *Cseke vagy Csegeteleke*. A várostól délre a szentgyörgyi határszélen fekvő 167 m. magas Csegei halomnál fehetett. „Cheketelekével azonosnak vehetjük azokat a Chegehalomnál és Chegekutánál fekvő szántóföldeket, amelyeknek erőszakos elfoglalása miatt Zeleméri Mihály 1489-ben az országbírónál bepanaszolta testvéreit, Parlaghy Antalnét és Cseri Miklósnét“.²²⁾

2. *Kajántelege*. 1476-ban Hunyadi birtok. Határtérképeinken a nagypródi pusztá északkeleti szélén láthatjuk a Kerek-Kaján-szék és Hosszú-Kaján-szék nevű szikes fertőket. Sőt a nánási határ déli részén is találunk Kajánszék nevű mocsarat.²³⁾ Úgy látszik Kajántelege e tájon fehetett.

3. *Süldő*. 1476-ban ez is Hunyadi birtok. Zoltai úgy gyanítja, hogy a nagypródi pusztá északkeleti sarkában részint a böszörményi, részint a nánási határban fekvő Süldős ér, Nagy- és Kis-Süldős halom neveket még a XV. századból örökölték a hajdúk.

4. *Sárkuta*. 1476-ból fenmaradt, de ma már nem használt helynév. Zoltai a Veréb-sár csárda nevében gyanítja fenmaradni ezt a nevet.

5. *Bodagyakra*. Zeleméri Kamarás Miklós fiai és a Petri Derzsek 1496-ban megosztozván Zelemérfalván, ennek szántó-

²¹⁾ U. ott.

²²⁾ U. ott.

²³⁾ U. ott.

földjein és erdein, ez utóbbiak között a Bodagyakra nevű bokros helyet is megnevezik.²⁴⁾ *Gyakor* a régi magyar nyelvben sűrű-t jelentett. E helyen fekszik ma a Boda szőlő.

Láthatjuk tehát, hogy Böszörmény 57 ezer holdnyi határán a török világ előtt mintegy 10—12 helység volt. Ezeket részint ismeretlen csapások, részint a török világ zivatarai söpörték el a föld színéről. Ezek helyébe támadt a 30 ezer lakossal bíró Hajdúböszörmény városa, melynek kialakulását az alábbiakban mutatjuk be.

A közfelfogás szerint a hajdúság valami gyülevész, mezei délszláv elem, mely eladdig, amíg Bocskai István fejedelem meg nem szervezte és le nem telepítette őket, éppen olyan csapásai voltak az országnak, mint a török vagy a tatár.

Maga e kor kiváló ismerője, Takáts Sándor is nagvobbrészt rácoknak tartja őket, amikor a Hajdúság vidékéről ezt írja²⁵⁾: „Hazánk e részét nemcsak a nép, de még sok író is tősgyökeres magyar néptől lakott területnek hiszi. A hajdúk ma veszett magyar hírében állnak s maguk sem sejtik, hogy elődeik jórésze a rác néphez tartozott. Mikor Zsigmond király a szerb várak fejében Debrecen vidékét átengedte a szerb fejedelemnek, a törököktől szorongatott szerbek közül igen sokan letelepedtek a Tiszán túl. E beköltözöttek azonban idővel beolvadtak az erősebb magyar elembe. A későbbi századokban ismét jöttek rácok a Tiszántúlra. A 16. században például Böszörmény állandóan Rác-Böszörmény név alatt szerepel okiratainkban. Mikor Bocskai fejedelem a hét hajdú városba telepíti a szabad hajdúkat, ezekkel együtt (mint bajtársak) igen sok rác és rutén vitéz kap ott földet és lakóhelyet. A 17. századi kamarai iratok a hajdúvárosok népességét a való tényállás alapján „conglomeratum“-nak mondja. S bár idő folytán e vidéken a magyarosodás rendkívül terjedt, azért a hajdúvárosok még a 18. század közepén sem magyarosodtak meg teljesen. 1740-ben p. o. a magyar kamara így ír a hajdúvárosokról: „oppidum usque ad praesens Rác-Beszermény apellabatur, cuius unam partem Hungari Helveticae confessioni addicti incolunt, aliam veri rasciani et rutheni; in oppido Dorogh omnes Rasciani et Rutheni exemplariter uniti“.

²⁴⁾ U. ott.

²⁵⁾ Magyar Nyelvőr XXXII. 88.

A hajdú szó valószínűleg azonos a *hajtó* szóval s úgy látszik, hogy a hajdúk — legalább nálunk — eleinte hajtók voltak. Ezek a hajtók a XV. század végén fellendült nagy marhatenyésztés jelentős tényezőj, ők hajtották hazánkból a szarvasmarhát a magyar marhakereskedelem külföldi piacaira. Igénytelen, de bátor és szilaj emberek voltak. Mikor azonban a magyar marhakereskedelem hanyatlásnak indult, a foglalkozás nélküli hajtók vagy hajdúk csakhamar a társadalom nyűgjei lettek, miért is az 1514. évi IX. törvénycikk a fegyverviseléstől eltiltotta őket.

XV. századbeli hajcsáraink és pásztoraink között bizonyára feles számmal lehettek délszlávok, sőt oláhok is, akik a török járma alól menekültek hazánk biztonságosabb földjére. A menekülőknek, különösen pedig a rácoknak a XVI. század elején a fegyverforgatásban hova-tovább, egyre nagyobb szerep jutott. Ezután már a hajtó és hajdú szó mindinkább szabad katonát jelentett. Nem lehet tagadni, hogy a hajdúk első két-három generációja csakugyan a rác menekülőkből toborzódott. A mohácsi gyászos csatavesztés után azonban egy új menekülő elem jelenik meg, a magyar. Amint a délszlávoknak a magyar államhatalom megdönthetetlenségébe vetett hitük megínog, beözönlésük alább hagy, lassanként megalkusznak szomorú helyzetükkel s ezután már a hajdúság főleg a földönfutóvá vált magyarságból rekrutálódik. A XVI. század második felében az Alföldön a délszláv eredetű hajdúság az örökös csatározások és egyéb háborús veszedelmek következtében lassanként felmorzsolódott, aki pedig megmaradt, elvegyült a magyar hajdúság soraiban s magyarrá lett. Hiszen maga a magyar szabad hajdú sem igen tudott családot alapítani, hát még egy idegen? A mohácsi veszedelemtől a szabad hajdúk Bocskai által való letelepítéséig nyolcvan esztendő, majdnem három emberöltő telt el, ez az idő éppen elég lehetett ahhoz, hogy a szabad hajdúk soraiban élő rácság elkallódjék.

De voltak a menekült rácoknak az Alföldön és pedig éppen Böszörmény körül összefüggő telepeik is. Vajjon nem ezek közé telepedtek Bocskai hajdúi? Vagy talán éppen ezek a rácok fogtak fegyvert Bocskai mellett? Hogy ezekre a kérdésekre megfellelhessünk, vessünk egy pillantást Böszörmény és környékének rác telepeire!

Lazarevics István rác deszpota 1411-ben Debrecennel

együtt egyebek között birtokul kapja Böszörményt. Halála után birtokait unokaöccse, Brankovics György örökölte. Takáts Sándor a böszörményvidéki rácokról azt tartja, hogy azok még Zsigmond király idejében települtek be a rác deszpota szárnyai alatt.²⁶⁾

Ezzel szemben Karácsonyi János így szól: „Sokan azt gondolták, hogy Brankovics György rác despota birván 1426-tól 1444-ig Debrecen városát, ez telepített Debrecen vidékére rácokat. De ez tévedés. Brankovics idejében († 1458.) a szerbség az a része, amelyet a magyar rác-nak hívtak és inkább földműveléssel, állattenyésztéssel szeretett foglalkozni, mint hadakozni, még azt remélte, hogy megmaradhat hazájában. Csak 1476. és 1481. után kezdték őket hazánkba áttelepíteni Kinizsy Pál, a Jaksity család és más délvidéki birtokosok“.²⁷⁾

A rác mint lakosság Böszörményben és környékén, csak a XVI. század közepe felé tűnik fel. Szabolcs megye 1543—49-iki adóösszeírásai szerint Zelemér, Balmazújváros és Böszörmény községekben laktak rácok, és pedig:

Zeleméren özv. Parlaghy Lászlóné birtokán	56 magyar,	8 rác jobbágytelek
Balmazújvároson Török János	138	25
Böszörményben Báthory András	56	36
találattott.		

Amint látjuk, a rácság a magyarsággal szemben mind a három helyen kisebbségben volt. Mind a három birtokos családnak birtokai és családi összeköttetései voltak Temes, Bács és Csongrád megyékben, és így alkalmuk volt onnan rác jobbágyokat hozatniok.²⁸⁾

„Balmaz Ujváros, Rác Bözörmény, Zelemér épen útjában esvén a Török-Szentmiklósról Kálló ellen induló törököknek, az itt lakó rácok 1565-ben vagy 1566-ban átköltöztek a feljebb eső és akkor a tokaji várhoz tartozó Dorog, Varjas, községekbe, továbbá az ezekkel szomszédos Vid és Sima falvakba, majd pedig egyenesen a kállai vár alá húzódtak, hogy a török ellen védelmet találjanak“.²⁹⁾

²⁶⁾ Magyar Nyelvőr XXXII: 88.

²⁷⁾ Karácsonyi J.: A görögkatholikus magyarok eredete. Bp., 1924.

^{80.} 18. Margalits: Szerb történelmi repertorium 674—76.

²⁸⁾ Karácsonyi i. m. 18.

²⁹⁾ U. ott.

Az 1572. évi török defterekből³⁰⁾ csakugyan kitűnik, hogy a rácság Dorog, Varjas, Vid, Sima és Pród községekbe húzódott. Az említett községekben arányuk a magyarokhoz képest a következő:

	Magyar	Rác	Orosz	Oláh	Összes ház
Dorog . . .	12	48	9	1	70
Varjas . . .	4	50	—	5	59
Vid	50	19	3	3	75
Sima	43	19	6	3	71
Pród ³¹⁾ . .	9	9	—	—	18

Balmazújváros és Zelemér községek nincsenek felvéve a defterbe, talán mert pusztán maradtak. Beszerön falu ugyan benne van, lakosai mind magyarok, de ez lehet esetleg Berek-Böszörmény is.

Nagy-Kállóban a lakosok között nem találunk rácokat. Ellenben Kálló környékén *Szenegház-on*³²⁾ szintén vannak orosz és rác lakosok.

Böszörmény körül tehát 1572-ben a rácok száma legfeljebb másfélszáz háznép-re tehető.

Feltéve, hogy ez a másfélszáz rác háznép a Bocskay felkeléséig eltelt 33 esztendő alatt nem kallódott el, hanem mind ott volt Bocskay csapataiban, akkor sem haladja meg egy százalékát azon hajdúságnak, amelyet Bocskay kiváltsággal látott el s betelepített. Lehet-e ebben az esetben arról beszélni, hogy a hajdúk elődeinek jórésze a rác néphez tartozott?

De nem harcoltak Bocskay hadaiban sem szabadhajdú-sorban élő rácok, sem Böszörmény—Dorog-környéki letelepült rácok! Földönfutó alföldi magyarok voltak azok, akiket a török-tatár pusztítás hazátlanná tett s szabadhajdúsorsra kárhoztatott. Szoboszló településének ismertetésénél pedig rámutattunk, hogy Bocskay István fejedelem lovasságának a zöme nagy- és kis-kun volt.³³⁾

³⁰⁾ Velics—Kammerer: Magyarországi török kincstári defterek. Bp., 1886. 8°. I. 217.

³¹⁾ Beröndnek írva. 217.

³²⁾ U. ott. 235.

³³⁾ Györffy I.: Az alföldi kertés városok. Bp., 1926. 8°. 8.

A hajdúság megtelepítésének érdeme Bocskay István fejedelem nevéhez fűződik.

Bocskay eleinte hű királypárti volt, de bizonyos intrikák következtében kegyvesztett lett s a császári zsoldos sereg megtámadta. Bocskay a szabad hajdúkból hirtelen sereget gyűjtött s több csatában megverte a császáriakat. Vitézeit megjutalmazandó 1605-ben nemességre emeli őket és hogy bizonytalan lakóhelyeikről el ne széledjenek, Kálló egész városát, Nánás, Dorog, Varjas pusztabirtokokat, Hatház, Vámospércs, Sima és Vid részjárságokat 9254 vitézének adja. A kiváltságlevél a kapitányok neveit felsorolja. A nevek mind magyarok.

Amint látjuk, a hajdubirtokok nevei között nincs Böszörménynek a neve. Böszörményt nem is Bocskay adta a hajdúknak, hanem Báthory Gábor fejedelem. Kálló város hajdúbirtokosai ugyanis a várbeli királyi őrsereggel állandó villongásban éltek, úgy hogy széttelepítésükről kellett gondoskodni. Eleinte a kállai hajdúkat Nádudvarra akarta a fejedelem telepíteni, de aztán Böszörmény várost és Pród falut adta nekik 1609-ben csere és vegyes adományozás címe alatt és a hajdúk részéről százezer forint lefizetése mellett. Ez az oklevél az immár böszörményi hajdúkat részint lovasoknak, részint gyalogosoknak említi.

Nánást, Dorogot, Varjast az 1605. évi adománylevél pusztabirtokoknak mondja; hogy pedig Szoboszló, Hatház, Vámos-Pércs és Polgár hajdútelepek is pusztá falvak voltak a hajdúk leszállásakor, kitűnik II. Mátyás király 1613. évi okleveléből, mellyel a hajdúk minden szabadságait megerősíti.³⁴⁾

A néphagyomány tud arról is, hogy a vidi rácokat a letelepülő hajdúk egy éjszaka meglepték és felkoncolták.

Tudjuk, hogy az 1604. évben, mikor Bocskay fényes diadalait aratta a császári seregen, a rácok éppen ellene harcoltak, s Bocskay 1605. évi kiváltságlevele hangsúlyozottan kiemeli, hogy a rácokon a Tisza partjánál a hajdúság szörnyű vérontást követett el. Ezek a rácok számszerint kétszázan voltak, s aki életben maradt közülök, azokat

³⁴⁾ Varga Geiza: Hajdumegye leírása. Debrecen, 1882. 27.

haza küldték. Karácsonyi szerint „ezek egy része Bocskay mellé állott, de vallásuk miatt 1606-ban Bocskaytól nem kapták meg a hajdúszabadságot. Sőt az azelőtt Rácz-Böszörményben lakóknak is 1610. táján Újfehértóra kellett költözniök, mert Böszörményt Báthory Gábor egyedül a református és magyar hajdúknak adta. Csak midőn már Bethlen Gábor is meghalt és Szabolcs vármegye is visszakerült II. Ferdinánd magyar király kezére, sikerült a dorogiaknak kivinni, hogy ezentúl ők is mint adót nem fizető s ahelyett fegyvert fogó hajdúk szolgálhatták a királyt, Dorog pedig hajdú várossá lett“.³⁵⁾ Ebben az időben azonban már a rácság nem volt rác, hanem oroszok, oláhok magyarok konglomerátuma, akik között már alig volt rác elem.

Böszörményből, mint láttuk, 1610. táján teljesen kiköltözött a rácság. A mai görög-katholikus, közönséges orosz-nak nevezett elem pedig 100 év múlva kezd beszivárogni, az 1702. évi összeírásban alig találunk 3—4 idegen hangzású nevet.

Hogy honnan verődött össze Böszörmény ú. n. „orosz“ lakossága, tanulságosan megmutatja a város 1750. évi jegyzőkönyve, mely ekkor összeírja az összes „orosz“-okat:

Az orosz lakosok specifikációja:³⁶⁾

Nevek:	Mennyi ideje idevaló származásuknak?	Hónaponkénti contributio	
		Rf.	kr.
Csontos László circiter 30 esztendeje		1	30
Székely Sándor „ 30 „		1	—
Szűts Sámuel 40 esztendeje, Bajusz János szolgája volt		2	—
Nagy László 32 esztendeje, Lengyelországi		—	30
Ennek fia Nagy Gergely		1	30
Pap László özvegye		1	—
Máthé Miklós Szoboszlóról jött		2	—
Oláh János „ „		5	—
Hegedűs András juhász bojtárnak jött ide, most is nyáj juhász		1	30
Gulyás Mihály juhászbojtár, Dorogról szakadt		5	—
Petsenyés János szolgaságból tette le magát		2	15
Matúz András Beszkédéről való		2	15
Daru Lukács circ. 36 eszt. Takáts János szolgája volt		—	45
Átvitel		24	95

³⁵⁾ Karácsonyi i. m. 20.

³⁶⁾ Böszörmény város levéltára. Prot. A. 222. Balogh Ákos úr szíves közlése.

Neveik : Mennyi ideje idevaló származásuknak ?	Hónaponkénti contributio	
	Rf.	kr.
Áthozat	24	95
Csösz Jánosné circ. 25 esztendeje, hogy férje ide szakadt	—	15
Kelemen János „ 12 „ 	—	30
Halász Simon „ 10 „ 	—	30
Szűts Ferencz mint mester Ember ugy jött	—	30
Oláh Mihály. Gyermekek korában a mezőn lelték	1	15
Szűts Illés „ „ a „ 	1	15
Léngyel szűts Lengyelországból jött	—	45
Bilkei András. Circ. 6 v. 7 esztendeje jött	—	45
Daru Pál. Ez repetáltatott Kálmánczi által a praetendált jobbágy- ságért	1	15
Orosz kerékjártó mint mesterember circ. 6 esztendeje	—	30
	33	45
N ^o 23. Hat hónapok szerint tesznek	202	30

A görögkatholikus vallású mai hajdúsági lakosok „orosz” neve is csak gyűjtő név, nem jelenti ez azt, hogy ők mindnyájan orosz eredetűek. A XVIII. század elején ezen a tájon nagy területen nem volt római katolikus templom s a meginduló újratelepüléskor a mindenünnen beköltöző jobbágyok, hacsak reformátusok nem voltak, a meglevő görögkatholikus egyházakhoz kapcsolódtak. Biztosan igen sok magyar lehetett közöttük, mert ellenkező esetben az olyan teljesen görögkatholikus vallású község, mint Hajdúdorog, nem magyarosodott volna meg máig sem.

De amilyen gyűjtő név ma az „orosz”, ugyanolyan volt a XVI—XVII. században a rác. Bizonyos, hogy az e vidéki görögkeleti egyházakat először rácok alapították, de később már oroszok, oláhok töltötték ki a rácok egyre gyérülő sorait, s az unio idején már a rác nyelvét és nemzetiségét teljesen elveszítette.

Annak, hogy Böszörményt a XVII. századtól kezdve a XIX. század elejéig Rác-Böszörménynek nevezik, nincs semmi ethnikai jelentősége. Ez csak azt jelenti, hogy volt idő a XVII. század előtt, amikor csakugyan rácok lakták. A „rác” jelzőt azért kapta a város, hogy a nem messze Bihar megyében fekvő másik Böszörménytől³⁷⁾ meg tudják különböztetni. Hogy a XVII. századbéli kamarai iratok conglomeratumnak mondják a

³⁷⁾ Ez a mai Berek-Böszörmény.

hajdúságot, az tökéletesen igaz, mert Bocskay hajdúvitézei az Alföld különböző tájáról verődtek össze, de hogy különböző nemzetiségűek lettek volna, arra nincs semmi bizonyíték.

Bocskaynak — miután a hajdúsággal fényes győzelmeit kivívta — nemcsak az volt a célja, hogy a hazátlanul bolyongó tömeget ismét földhöz kösse, hanem a török és német ellen hatalmas védő falat akart belőlük emelni. Nagy koncepciójú alkotását erdélyi fejedelem utódjai tovább építették és a Hernád folyótól a három Körös és a Berettyó folyók vonaláig csakugyan gátat vetettek a török pusztítás elé, mely megmen-tette a mögötte levő magyarságot a végpusztulástól.

A hajdútelepek voltak az Alföld újratelepítésének első kezdetei s a hajdúvárosok lettek a későbbi keletkező alföldi városok mintái.

A hajdúvárosok pedig elsősorban védelmi helyek voltak, melyeknek vitézeit nem a környező falvak tartották el, sem zsoldot nem kaptak, hanem békés munkájukkal kellett megke-resniök a mindennapit. Mint katonák, apró közsérekben nem lakhattak, mert támadás esetén apró falvaik az ellenség mar-talékaivá lettek volna. Fejedelmeink egyszerre mint népes te-lepeket ültették a pusztá helyekre a hajdúvárosokat; az állat-tenyésztésből, mezőgazdálkodásból élő nagyszámú nép részére megfelelő nagy határat hasítottak ki; így jöttek létre a ma pa-rasztvárosnak, helyesebben pedig g a z d a v á r o s n a k neve-zett települések első példái.

A hajdúvárosok, mint védelmi helyek, a m a g y a r v á r m i n t á j á r a települtek, nevük *kerített város* volt.

A magyar vár a hegyi váraktól eltekintve, hármasszögű állott. „Kőépítmény ezekben vajmi kevés volt, legfőkébb a belső várban akadt kőből készült erősség, vagy egy mag-sabb torony. A török ellenében emelt végházainknak is a pa-lánk volt a legnagyobb erősségük“.³⁸⁾

„Az úgynevezett h a j d ú p a l á n k o k, melyek jobbára csak a XVII. században épültek, egytől-egyig fából, földből készültek. Amint tudjuk, e palánkok sok kellemetlenséget okoztak a törököknek, azért az 1616. évben erősen követelték a hajdúpalánkok elrontását“.³⁹⁾

³⁸⁾ Takáts S.: Rajzok a török világból. II. 25.

³⁹⁾ U. ott.

A magyar várak legkülső kerítése a latorkert volt.⁴⁰⁾ Ezen az utak bemenetelénél sorompók voltak. Ha a sorompón bement az ember a külső várba vagy huszárvárba, másként katonavárosba jutott. Itt lakott a lovasság, s itt voltak az istállók.⁴¹⁾ A külső és belső vár között volt a palánk tornyokkal és bástyákkal. A palánkot vízzel telt árok övezte. Kisebb jelentőségű várnál vagy városoknál a palánkot árok és tövistöltés helyettesítette.⁴²⁾ A magyar várak utolsó része a belsővár volt. Ez leginkább kőből épült régi torony vagy valamilyen más kőépület volt.⁴³⁾

Ez a várszerű berendezkedés minden hajdúvárosunknál megvolt, következésképpen Böszörményben is.

Ha egy pillantást vetünk Böszörmény 1782. évi térképére, rögtön láthatjuk a város közepének zsúfoltságát, aminek más magyarázata nem lehet, mint hogy valami akadály volt a város terjeszkedésének. Ha tudjuk, hogy a régi térképek a belváros szélső házseit Árokaljának nevezik, nyilvánvalóvá lesz előttünk, hogy Böszörmény is árokkal és tövistöltéssel körülvett u. n. „kerített város” volt.

Lássuk tehát, hogy a magyar erődítés hármastagozata mennyiben látható Böszörmény településén!

A belváros északi szélén az 1782. évi térképen egy dombot látunk. A régi írárok ezt Várdombnak nevezik. Ma már a Várdomb csak helynév, a halmot elhordták. Már az 1842. évi térképen is hiába keressük. Bujdosó János böszörményi lakos 1800-ban a Várdombon egy kis házhelyet instál.⁴⁴⁾ Ugyanazon évben Györffy József fő notárius a Várdombba pénzért házhelynek valót kér. Úgy látszik a dombot ez időtájt hordhatták el s helyét házhelyeknek szétosztották.

Szoboszlón is a Földvár a belvároson kívül, a magyar várak külső- vagy huszár-varának megfelelő ólas vagy szérűs kertség övében feküdt. A belváros tulajdonképpeni erődje a templomerőd volt.

Sajnos, a Várdomb egykori váráról nevén kívül alig van más adatunk. Böszörmény egykorú krónikása, Rápolti ref. lel-

⁴⁰⁾ U. ott. 31.

⁴¹⁾ U. ott. 37.

⁴²⁾ U. ott. 43.

⁴³⁾ U. ott. 54.

⁴⁴⁾ Böszörmény levéltára. Prot. L. 133.

kész a XVII. század végén azt írja, hogy 1676-ban a hajdúk „hogya tovább is még pártütésre kaput ne találjanak, német praesidiummal megterhelhetének, azok között legjobban Böszörmény“. Más helyen meg azt mondja, hogy „a német Böszörményt a praesidium miatt véghellyé tette és sem a törököktől, sem a németektől való félelem miatt nem volt bátor-ságos“.⁴⁶⁾ A németek erőssége bizonyosan a Várdombon, vagy a Várdomb körül lehetett, de hogy a hajdúk régi erősségét használták-e fel, vagy ők emeltették e várat, adatok hiányában eldönteni nem lehet.

Minden hajdúváros közepén, a belvárosban templom-erőd állott, így Böszörményben is. Úgy látszik, hogy hajdú szokás volt a templomtól különálló őrtornyot építeni. Ilyen tipikus hajdú őrtorony a szalontai csonkatorony, ilyen volt a dorogi templom őrtornya, melyre még 1859-ben emlékeztek.⁴⁷⁾ De ilyen különálló őrtorony volt a böszörményi ref. templom tornya is, mely egy ölnyire állott a templomtól. A toronynak a toronyőr számára sétálója vol köröskörül. Később azonban a tornyot összeragasztották a templommal.⁴⁸⁾

Alkalmasint az őrtornyot a régi világban puszkaporos-toronynak is használták s ezért kellett a templomtól eltávolítani.

A régi templom szintén erős készületű volt, hogy egy esetleges ostrom utolsó menedékéül megfeleljen.

Mint a többi hajdúvárosban, Böszörményben is lőréses erős kőfal vette körül a templomot, mely megfelelt a legbelső várnak. A templomkerítés négyszögletű volt. Fala egy méter vastag, két és fél méter magas lehetett. Három kapu volt rajta. Észak felől nem volt kapuja.⁴⁹⁾

Az 1864-ben lebontott erős kökerítést úgy látszik 1737—38-ban újították.⁵⁰⁾ Dél felől 1794-ben vágtak rajta új kaput. Akik az 1864. évi bontásában részt vettek, azt mondják, hogy termésköből volt.

Az 1782. és 1842. évi belsőségtérképeken láthatjuk a

⁴⁵⁾ U. ott. Prot. L. 187.

⁴⁶⁾ Bakóczy János kéziratos krónikája.

⁴⁷⁾ Vasárnapi Ujság. 1859. 29.

⁴⁸⁾ U. Szabó Sándor úr szíves közlése.

⁴⁹⁾ U. Szabó Sándor úr szóbeli adatai.

⁵⁰⁾ Böszörmény levéltára. Prot. A. 141. és 1738. Fasc. 2. Nr. 26.

templom körül a kőfal alaprajzát. Az 1842. évi térképen a templomkerítés északkeleti sarkán látható kis karika a puska-poros tornyot jelöli, melyre még öreg emberek ma is emlékeznek.

Erősebb épület lehetett egykor a templomkerítés szomszédságában volt városháza is. Egy levéltári adat a XVII. századból említi a duttyán-t, melyben a város búzáat tartott.⁵¹⁾ Ez semmi más, mint a török dukjan = bolt. Alkalmassint a városházában levő bolthajtásos biztonságosabb helyiség volt, melyet esetleg tömlöcnek is használtak.⁵²⁾ Több hajdúvárosban a városháza házfelügyelőjét várnagynak nevezik. Ez ugyan ma nagyzolás, de egykor a városháza is erősség számba mehetett s az épület felügyelője valóságos várnagy volt.

Lássuk most a belsővárnak megfelelő belváros kialakulását és települését!

Böszörményt évszázadok forgása alatt több tűzvész pusztította, sőt párszor teljesen le is égett. 1660-ban a török a hajdúvárosokat, köztük Böszörményt is felgyújtotta.

Rápolti a XVII. század végén feljegyzi, hogy 1676. aug. 14-én Isten az egész várost egy óra alatt tűzzel megemésztette.⁵³⁾ 5 év múlva hasonló sors éri Böszörményt. „1681. mense Augusti indult ki az Erdélyi Fejedelem Magyar országba az erdélyi haddal a magyarok segítségére és a két Oláhország hadával és a váradi basával megegyezvén, vötték meg Beszerményt és Cálló várát. Beszerményt elégették, Cállóban a gróf Thökölyi Imre praesidiuma maradott“.⁵⁴⁾

1842. évi térképünkön az A-B-C betűkkel jelzett Óvároszon kívüli rész égett részt jelöl. Az égés kiindulási pontja a Szénás-Kert Köz- és Temető-utca találkozásánál levő szárazmalmoknál van. Égés után ezt a részt szabályozták és 3 új utcát törtek. Ezek a Tatár-, Gyöngyvirág- és Új-utcák. 1858-ban ismét égés volt, mely után csak az utcákat egyenesítették. Böszörményről nem tudjuk megállapítani, hogy mai településformáját mikor nyerte. A Báthory-féle letelepítéskor nem volt pusztá hely, mert mint fentebb láttuk, a benne lakó rácságot Újfehértóra telepítették át. De nem is rácsok alapították,

⁵¹⁾ Balogh Ákos úr szíves közlése.

⁵²⁾ Talán innen van a dutyi elnevezés.

⁵³⁾ Sárospataki Füzetek. 1858. 698.

⁵⁴⁾ Irod. Tört. Közl. II. 512.

mert a rácok sem úgy ülték meg, mint lakatlan helyet, a rácok itt lakása alatt is tovább élt a magyar lakosság, mert 1543—49-ben a 36 rác jobbágytelek mellett 56 magyar jobbágytelek volt Böszörményben. 1569-ben pedig protestáns papja van.⁵⁵⁾ A mohácsi veszedelem előtt, sőt még Zsigmond király korában is város volt. Nem lehetetlen, hogy a belváros sajátságos települése az alapító böszörményektől származik. Azt kellene tudnunk természetesen, hogy a későbbi égések mennyiben módosították az ősi települést.

Ha az 1782. évi térképen a bel- vagy óvárost nézzük, legszembetűnőbbek a város koncentrikus utcái. Ezek úgy tekinthetők, mint a fák évgyűrűi. Mindegyik kör a város növekedését mutatja.

A város magva a piactér, melynek közepén feküdt a templomerőd. Valaha a temető is a templom körül volt, mert itt építés közben sok embercsontot találtak. A város elsődleges utcája a Debrecen—Nánási, továbbá a Kossuth (téglás—hadházi) Újvárosi-út, mely egymást nem éppen derékszög alatt metszi a piactéren. A piactérről indul ki a dorogi utca, melynek az ellenkező irányba nincs folytatása. Az óvárosból kifelé csak ez az öt utca vezet.

Az 5 sugárszerű utat három, egymással többé-kevésbbé párhuzamosan haladó körút köti össze. Ezek legbelsőbbie a Zöldág—Nap—Magyar-utca. Ez a körút határolja a legelső települést.⁵⁶⁾ A második körút a Sirály-utca—Ércsey-köz. Nyugatról nem lehet határozottan megállapítani, hogy a Hold—Templom—Ovoda-utcák közül melyik zárja be a kört. Ez a körút a város első bővülésének határvonala. A harmadik körút a Polgári—Bethlen—Hajnal—Árpád—Bársony-utcák. A XVII. században ennek a körútnak a helyén vonulhatott körül a város árka és palánkja, illetőleg tövistöltése. Az *Árokaljá*-t 1782. évi térképünk belvárosának szélein halványabb zöld vonalkázás jelzi. A telkek zsúfoltsága és utcátlansága legszembetűnőbb a belváros szélein, ami a város árkainak közvetlen közelségéből önkényt következik.

A belváros utcáinak koncentrikusságát kisebb mértékben Hajdúhadház térképein is felismerhetjük.⁵⁷⁾

⁵⁵⁾ Lampe: *Historia Ecclesiae Reformatae*. 1728. 8°. 248.

⁵⁶⁾ L. az 1910. évi térképet!

⁵⁷⁾ Györffy: *Az aliöldi kertes városok*. 28.

Feltűnő az is, hogy a belváros utcái, különösen pedig a körutak a külváros vagy kertség utcáihoz viszonyítva rendkívül szűkek. Ez egyrészt magától értetődő dolog kerített városoknál. Jóságtenyésztő és földművelő népnél azonban csak akkor érthető meg, ha tudjuk, hogy istállók, rakományok, jószág, gazdasági munkálatok a belvárosban nem kaptak helyet, ezek mind a külvárosra; vagy kertségre szorultak, melynek ellenkezőleg, tágas utcái voltak.

Rápolti feljegyzéseiből az 1674—1675. évekből az alábbi utcaneveket ismerjük: Szeccen-, Bebek-, Hajnal-, Erdő-, Nánási-, Bagáth-, Puskás-, Rác-, Újváros-, Debreczen-, Piacz-, Oskola-utcák. Feljegyzi a Nánási- és Külső-hostátot is. A Hajnal-utca ma is megvan a város északkeleti részén, amerről nyáron virrad. A Nánási-, Újvárosi-, Debreceni-utcák s a Piac szintén megvannak. A Rác-utca bizonyosan azt az utcát jelölte, amelyben egykor a rácok laktak.

Sajnos, az 1782. évi térkép utcaneveket nem tartalmaz. Az 1842. évi térkép a belvárosból az alábbi neveket tünteti fel: Fő-, Uri-, Zöldág-, Nagy Kaszárnya- (ma Dorogi), Folyó- (ma részben Nánási), Újvárosi-utcák, Erősey-köz. A Zöldág-utcát hasonló nevű csapszékről, a Folyó-utcát a rajta végighúzó vízlevezető árokról nevezték. A többi név önmagát magyarázza.

Rápolti szerint 1676-ban „21 tizedben, egyik-egyik tizedben 15, 18, 20 és 25 bokor emberek is vóltanak“ hívei Böszörményben. Így tehát körülbelül 420 bokor lakta a várost s ha egy bokorra 6 lelket veszünk, a város lakossága 1676-ban 2520 lélekre tehető. Ezidőtájtban német katonaság is állomásozott itt, melynek katolikus plébánosa is volt. 1702-ben 174 birtokos és 37 szabados család lakja a várost, ami körülbelül 1266 lélekszámnak felel meg, vagyis csaknem fele a 26 év előtti népességnek. A régi tized katonai keretet jelentett, később a tized közigazgatási keretté vált. Ma a város 7 tizedre oszlik. A tizedek mindegyikéhez megfelelő kertség tartozik.

Mint fentebb említettük, a magyar erősség külső öve a külső vár, más néven katonaváros vagy huszárvár volt. A magyar erősségekben itt tanyázott a lovasság, itt állottak az istállók, sőt a lovas katonák házikói is.

A magyar erősség ezen huszárvárát a hajdúvárosok kertségében találjuk meg. A hajdúk azonban nemcsak lovaikat tartották itt, hanem egész állatállományuk ide közpon-

tosult, itt folyt a mezőgazdasági munkák jórésze. Vagyis itt voltak a rakományaik: a széna, törek, szalma, tűzrevaló, nád-kúpok, tűzifa stb. Ugyancsak itt voltak az ólak, aklok s itt lakott a cselédség a jószággal. A jószágot nyáron innen hajtották a legelőre s télen itt telelt aklokban szilaj módra szabad ég alatt vagy pedig istállóban jászlon.

Böszörményben a kertséget is árok övezte, mely a magyar vár latorkertjének felelt meg. Ez az árok párhuzamos volt a belső vár árkával, s mivel a belváros megközelítőleg kerek volt, a kertség is kerek. 1783-ban még a város külső árka fennállott s a várost övező legelőt erről az árokról Árok-Környékének nevezik. 1783 után, de 1842 előtt ez az árok a város szélére hordott szeméttel lassanként betelik s a város szélén körül egy új utcátömbösor alakul s a régi árok helyén egy átlag 2 km. átmérőjű körút keletkezik. A város további fejlődése során jelenleg a nagykörúton kívül újabb körút van keletkezőben.

Míg a belváros vagy óváros utcái igen szűkek, a Kertség utcái különösen a régebbi 1842. és 1782. évi térképeken nagyon szélesek, főleg a város széléin. Ezek a széles bejárók a csorda és csürhe bejárói, mely kívülről befelé haladva egyre fogy és belülről kifelé haladva egyre gyarapodik. Az alföldi gazda városok kertségutcáinak formáit — amennyiben azok nem voltak egyúttal országutak is — a csorda-csürhe járás szabta meg. Kocsival sokkal kevésbé használták, mert régen, amikor az állattenyésztés volt a legfőbb megélhetési forrás, tanyarendszer nem volt, sőt öröktulajdonú szántóföld sem, így a határba kocsival-szekérrel való járkálás nagyon jelentéktelen volt. Jóformán csak szántás-vetési és hordás végett mentek ki szekérrel az emberek szántóföldjeikre, egyébként mindazon munkálat, ami ma tanyán folyik, régen a kertségeken ment végbe. A kertség tehát a tanyarendszer közvetlen ősének tekinthető.

Böszörmény 1782. évi belsőség térképen utcanevек nincsenek, a kertség utcaneveivel csak az 1842. évi térképen találkozunk legelsőbben.

Az utcák legnagyobb részét köz-nek hívják és többnyire valamely ott lakó családról vagy hadról nevezik. A köz eredetileg a városból kivezető utak köz-eit jelenthette, mely kezdetben pusztá térség volt. Ezen foglalt helyet egy vagy több család gazdasága s kerti telkeiket szintén köz-nek nevezett

utcaszerű hézagok választották el egymástól. A telkek a folytonos foglалás miatt a közöket lassanként utcákká szorították. A közök azonban nem lehettek olyan szűkekké, mint a belvárosi utcák, mert a naponta rajtuk közlekedő jószág nagy tömege nem engedte elszűkülni. A régi utcatömbök kerekdedsége is a jószágjárással van kapcsolatban. A kertség utcatömbjei a birtokosok szaporodásával egyre jobban felparcellázódtak úgyanynyira, hogy némely teleknek már nem jutott utcai front. Az ilyenhez kezdetben a más telkén át jártak be. Ezek a bejárók lassanként zugokká, zsákutcákká alakultak. A zugok egyrésze kitörés folytán idővel közzé, utcává lett, de legnagyobb részük zug maradt továbbra is, sőt a telkek további osztódásával még el is ágazott, úgy hogy az ősi telektömbök belsejében valóságos labirintusok támadtak. A telektömbök zugjai a lakosság szaporodása és a telkek további osztódása következtében folyton terjednek, mert a telkek felkerítése miatt ma már nem lehet telekről-telekre közlekedni. A telkek drágasága miatt pedig a város nem hajlandó áldozni kisajátításra, mellyel a zugokból közöket, utcákat lehetne alakítani.

A kertség utcái az 1842. és 1910. évi térképek szerint⁵⁸⁾ ezek: Nagy-Kaszárnya-u. (= Dorogi-u.), Kis-Kaszárnya-u. (egyrésze Uzonyi-u.). Töviskes-köz (∕. utca), (Bojti-u.), Czigány-köz (= Újfehértói-u.), Kis Tóth-köz (= Szénás-u.). Szénás kert köz (= Téglási-u.), Szélmalom-köz (∕. u.), Temető-u. (= Hadrázi-u.), Nagy Lajos-köz (= Lajos-u.), Bodnár-köz (= Sarló-u.), Nagy Szabó-u. (= Vasút-u.), Király-u., Kereskényi-u., Debreczeni-u. (= Baross-u.), Pecze-u. (= Debreceni-u.), Bodnár-köz (∕. u.), (Könyök-u., Tatár-u., Új-u., Gyöngyvirág-u.),⁵⁹⁾ Szoboszlai-u., Dézsán-zug (= Honvéd-u.), (Dóka-u., Iskola-u.), Szérű-kút köz (=Szérű-u.), Szekeres-köz (∕. u.), Fodor-köz (∕. u.), Újvárosi-u., Tóth juhász-köz (= Tóth-u.), Temető-u., Cséplő-u., Nagy csorda járó-u. (= Báthory-u.), Borjú csorda-köz (= Asztalos-u.), Túri-köz (∕. u.), Gajdán-u. (∕. köz), Folyó-u., Nánási-u., Serfőző-u., Mátyus-köz (∕. u.), (Vár-u., Somossy-u.).

A fenti nevekből azt látjuk, hogy azok az utcák, melyek a szomszéd helységekbe vezetnek, többnyire azok neveit visé-

⁵⁸⁾ A zárjelben levő utcanévek az 1910 évi térképről valók.

⁵⁹⁾ E három utóbbit az égés után támadt.

lik. Sok közt illetőleg utcát valamely egykor vagy most is lakóról neveznek (pl. Uzonyi, Bodnár, Dézsány⁶⁰⁾ stb.). A nevek egyrésze a kertség történetére nézve beszédes bizonyíték (pl. Kaszárnya-, Töviskes-, Cigány-, Szénás kert-, Pecze-, Szerű-, Szekeres-, Temető-, Cséplő-, Csordajáró-, Folyó stb.). Újabban már Böszörményben is terjednek a történelmi nevek mint utca- nevek (pl. Árpád-, Báthory-, Bethlen-, Rákóczi-, Baross-, Kálvin), sőt a minden helyi vonatkozás és tradíció nélküliek is (pl. Gyöngyvirág), de még nem szorították ki a régi jó neveket, melyek a város történetével és fejlődésével szoros kapcsolatban vannak.

Minden birtokosnak telke volt a városban, ehhez járultak az osztatlan vagy ideiglenesen elosztott határbeli illetmények. A kert is a városi telek járuléka volt, tehát minden belvárosi lakótelekhez egy kertségbeli telek tartozott, melyet ólas- vagy szerűskertnek neveztek. A kert a régi magyar nyelvben csak kerített helyet jelentett, tehát nem veteményes, vagy növény-gyümölcs termelésre való kertet. A kertben részint jóságot tartottak, részint gazdasági munkát végeztek, művelni azonban kevésbé művelték. Ezek a mai értelemben vett kertté akkor lettek, mikor eredeti rendeltetésüket a tanya vette át. Ugyanekkor megengedte a hatóság, hogy a lakótelekekre is lehessen istállót építeni, ennél fogva az óváros és kertség közötti különbség megszűnt s a telkek egyenlő értékűkké lettek. Az óváros összezsúfolt lakossága szétterült a kertségeken s kialakult a mai képe.

Mint fentebb említettük, régen csak a lakótelek volt örök- tulajdon, de még ezt is joga volt a városnak másikért elcse- rélni. Aki pedig elköltözött, telke a városra szállott. 1689-ben úgy határoz a tanács, hogy „Proprietarius telekjeire itthon nem laktába, ha valaki házat csinál, ha hazajön, reimperálhattya“.⁶¹⁾ A város a rászállott telkeket eladhatta vagy elcserélhette. Böszörményben 1748-ban.

Kertet vagy Kerthelyet	vett 28 lakos.
Telket vagy házat	24 „
Földet	9 „
Szöllőt vagy Szöllőföldet	4 „
Erdőt	3 „
Malomhelyet	2 „

⁶⁰⁾ Főkapitány volt 1669-ben.

⁶¹⁾ Prot. A. 25—102.

1775-ben úgy határoz a tanács, hogy „Ház helyek az árkon kívül a város környékén a mellyek találtattak, az ára minden lépén egy Rftrta határoztatik, egyszersmind elvégeztetik, hogy ha eladatnak, 10 esztendeig fognak inscribáltatni, a 10 esztendő pedig eltelvén, vissza maradjanak a városra“.⁶²⁾

Aminthogy régen jószágot nem volt szabad az óvárosban tartani, úgy lakóházat sem lehetett a kertségen építeni. Azért már adataink vannak, hogy a XVIII. század első felében volt lakóház a kertekben is. 1778-ban azt mondja a tanács: „Kerti lakosoknak, kik a kerteken való lakással a belső Tereh viselést kerülik, hogy föld ne adattasson, deternináltatott“.⁶³⁾

A kertségen gyakori volt a városból való foglalás. 1792-ben Bódi Mihály a város földjére épített ólát meghagyatni kéri.⁶⁴⁾ Az ilyen kihágást megbüntették, de legtöbbször az elfoglalt terület árának lefizetése mellett meghagyták a foglaló birtokában.

A kertségben levő ólas- vagy szérűskerteket trágyából, varjútövisből rakott kerítéssel, az úgynevezett gerádgáyal, olykor pedig árokkal vették körül. A belvárosi lakótelkek ellenben nagyon hiányosan, vagy éppen sehogy sem voltak felkerítve. Ma is élő öreg emberek tanúsítják, hogy ezelőtt még 50—60 esztendővel is, ahol városban bármilyen irányban el lehetett a házak között járni, nem volt semmi akadály. Pedig már a kerítést 1785-ben nagyon sürgeti a hajdú főkapitány: „Még az elmúlt esztendőben megparancsoltatott, hogy a városokon minden udvar vagy sövénnel, vagy fetske fejek módra felrakott falakkal, vagy v a j a k b ó l készített falakkal felkerítettessék, de ezeknek semmi effectusát, valamint más parantsolatoknak nem látom, azért hadnagy uraiméknak elmúlhatatlanul következő büntetés alatt parantsolom, hogy a jövő őszig minden telek bé legyen kerítve“.⁶⁵⁾

„Elszenvedhetetlen minden városokon már szokásba jött szánszándékos kár tételnek neme közzé számláltatik az is, hogy a lakosok a magok magló sertéseiket tsak azért a tsürhére ki nem hajtyák, a hízókat pediglen bé nem rékesztik, hogy szomszédjaikkal tartassák és azoknak javaiból meghizlalhas-

⁶²⁾ Prot. I. 31.

⁶³⁾ Prot. 3. 107.

⁶⁴⁾ Prot. 1790. 590.

⁶⁵⁾ Prot. Current. II. 67.

sák, sőt ami legnagyobb, azoknak épülettjeiket, kerítéseiket rontattassák“ . . . ezért megparancsoltatik, hogy „senki semmi szín-mód és praetextus alatt a maga magló sertését a maga házánál lappangtatni ne merészellye, hanem azt minden excusatio nélkül a tsürhére kihajtsa, a hízóját pedig szüntelen záros ólban tartsa“. Ezenkívül a főkapitány minden városnál puskás embereket rendel ki, hogy a kóborló disznókat lelőjjék.⁶⁸⁾

Már az 1782. évi belsőség térképen is látjuk a házak rendkívüli sűrűségét a belvárosban. Ennek a megszüntetésére 1797-ben adnak ki rendeletet,⁶⁷⁾ melynek folyományaként megkezdődik a kertekre való kitelepülés. Az 1842. évi térképünk a kertséget elég sűrűn beépítve mutatja. Eleinte még nem engedték meg a takarmány és fűtőanyagnak a házhoz való behordását. 1797-ben úgy határoz a tanács, hogy „Takarmánynak a házak közé való behordása s rakása tilalmas“. „Takarmányt s más fűteni való gazt, akik házaiktól ki nem hordták, még egyszer megintetnek“. Még 1819-ben is tiltják a takarmányoknak a városon való tartását.⁶⁸⁾ 1830-ban is tiltják a széna-szalma benntartását.⁶⁹⁾

A kertségen a telelő jószág rendkívül sok trágyát termelt, melyből — ebben az időben a szántóföldek trágyázása nem lévén szokásban — a kert szélén kerítést raktak. Ha kerítés, régebbi néven garád céljaira nem volt szükséges, akkor kihányták az utcára, vagy kihordták a város szélére.

1778-ban azt írja a főkapitány: „Az utzák általjában a nemes városokon nem procuráltatnak, tele lévin szeméttel, ganajjal és egyéb ocsmánysággal, mely mia az uttzákon ritkán száradnak ki az ezekből okozott seppedékek. Szükséges azért, hogy a nemes városok mindezen punctumokban . . . a kiadott parantsokat megtartsák“.⁷⁰⁾ 1792-ben megújítják a tilalmat.⁷¹⁾ 1802-ben „Ganénak az utcákra, kert közökre való kihányása vizsgálására minden közökre különös felvigyázók rendeltetnek.“⁷²⁾ Még 1843-ban is tiltják az utcák illetén bemocskolá-

⁶⁸⁾ U. ott.

⁶⁷⁾ Prot. I. 221.

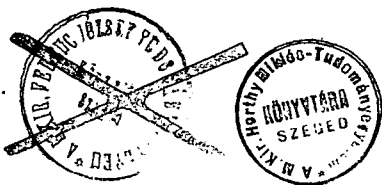
⁶⁸⁾ Prot. 1819. 344.

⁶⁹⁾ Prot. 1837. 683. sz.

⁷⁰⁾ Prot. Curr. I. 505.

⁷¹⁾ Prot. Curr. V. 180., 193.

⁷²⁾ Prot. M. 231.

sát,⁷³⁾ de még öreg emberek ma is emlékeznek az ilyen köztisztaságellenes vétségekre. A trágya kerítésbe és a kerítés tetejére varjútövist raktak részint a kerítés szilárdítására, részint hogy a rajta való áthágást megakadályozzák. Az ilyen kerítést cigánykerítésnek vagy gerádgyának nevezték. Gerádgyát a lakótelek felkerítésére tűzveszélyessége miatt nem használtak.

1798-ban Sz. Balog Mihály jelenti, „hogy a kertek kerítéseinek megvizsgálására kirendelt deputatio a kertjének garádáját is megháborította, de sem azt meg nem mutatta, hogy a garádgyát hova rakja, sem azt, hogy a kertből a város földjéhez vagy utszához mennyi fog elmaradni s azolta a garádgyát fel nem tudt építeni és pusztában lévén, takarmányában s egyéb jószágában kárt vallani kéntelenítették. Erre való nézve kéri a nemes tanácsot, hogy a garággya helyet kimutatni, vagy pedig a városnak a kertyében praetendált fölgýét kiméretni ára letétele mellett néki által adatni kéri“. Válasz: „Jelentse magát az esedező az azon tizedbeli kertek kerítéseinek megvizsgálására kirendelt deputátusok előtt, akik is hahogy senkinek praejudiciumára nem lesz, illendő áron kérését fogják teljesíteni“.⁷⁴⁾

1789-ban úgy határoz a tanács, hogy a „Sikátor uttza, mely Dobor utzáról a Piatzra és templomba viszen, meghagyatik és három lépésre tágíttatik“; a lakosok ugyanis s sikátort engedelem nélkül foglалásokkal teljesen elszorították.⁷⁵⁾

Sok baj volt a bent levő kertekbe a más kertjén való átjárás miatt is.

1760-ban „Lévai Sámuel és Károlyi István az Lévai Uram udvarára való bejáró szekér út eránt Lévai Sámuel uram hiteles tanúk által bebizonyította azt, hogy azon út volt Károlyi István uram Telekén és azeő kegyelme Deszkás óla hején keresztül. Azért, hogy azon ólat né kénteleníttessen elrontani, megengedte Károlyi István uram, hogy mindaddig, míg az ól el nem pusztul vagy meg nem ég, az udvarán járjon által a maga udvarára Lévai Sámuel uram szabadossan és minden ellenzés nélkül, amint erről írott contractusra léptek“.⁷⁶⁾

⁷³⁾ 1843. közgy. jk. 63.

⁷⁴⁾ Prot. I. 1798. 89. sz. 417. l.

⁷⁵⁾ Prot. A. 362.

⁷⁶⁾ Prot. A. 106.

A kertekben épültek az ólak, amelyben a jószágot tartották, ha nem volt legelőn vagy igában. Az ólakban lakott a férfi cselédség a jószággal egy helyiségben, melynek egyik végében a jószág állott jászlon, másik végében pedig a tüzelő és szénatartó volt. Akkor szénatartó is volt az ólban, hogy egy szekér széna belefért. A tüzelő rendszeren a hátulsó sarokban állott. Itt tüzeltek a földön a cselédek. A tűzhelyet vályogpatkák vették körül, ezeken tanyáztak vagy aludtak. A tűzhely fölött egy darab padlás lebegett, a csiling, ez volt a szikrafogó; egyebütt az ól nem volt lepadlásolva s a füst az ajtón gomolygott ki. A kémény nélküli tüzelést állandóan tilalmazták. Így eltiltja 1838-ban⁷⁷⁾ s 1843-ban⁷⁸⁾ is a tanács. Rendesebb ólakban a tűzhely fölé pendelykéményt építettek a füst elvezetésére. A kéménynek felül lecsukható ajtaja volt, hogy a légvonat a meleget ki ne vigye. Világítani csak tűzretett szalmával vagy náddal szoktak, vagy olaj- és zsírméccsel.

Az ólnak volt egy másik fajtája is, melyet a bekvártélyozott katonaságnak építettek, ennek formáját és berendezését katonai előírás szabta meg. Istállónak vagy németólnak nevezték. Az istálló építéshez a város fát is adott.

A kertben az ól előtt, olykor mögött volt a szérű, melyen 4—8 lóval nyomtattak. Ha jó termés volt, nyomtatásra a palócok is lejártak. Olyik gazda a szántóföldjén is csinált szérút s ott is nyomtatott. Ritkán ökörrel is nyomtattak.

Mielőtt nyomtatáshoz fogtak, a szérű széleire húzták a vontató-nak nevezett kisebb gabona boglyákat. A vontatás legegyszerűbb módja az volt, hogy láncsal körül fogták a boglyát s az eketalyigához kötötték s lovakkal elhúzták. Volt külön vontatóeszközük is, az u. n. c s á m e s z, ez széles nyomtávolú, alacsony, bedeszkázott tetejű oldalatlan szekér volt, vastag fából fűrészelt korong-kerekekkel, erre felemelték a vontatót s úgy húzták el.

A behúzatott vontatókból ágyást raktak a szérűn s lovakkal elnyomtatták. A jól kitaposott életről a szalmát elhordták s a töreket legereblyélték s ott maradt a garmada. Erre gyakran újból ágyást vetettek s megint elnyomtatták. Néha 3—4 ágyás garmadája gyűlt egymásra, melyből 40—50 köböl búza is ki-

⁷⁷⁾ Prot. 1838. 671.

⁷⁸⁾ Közgy. jk. 1841. 750.

jött a szórás után. A garmadát nem lehetett bármikor felszórni, csak amikor megfelelő szél volt. Addig tehát behányták a garmadának készített színbe, mely a szérű mellett állott.⁷⁹⁾

A szérű és istálló környékén állottak a rakományok: szalma-, törek-, szénakazlak, kukoricakóró- és nádkúpok.

A gabonát a régi időkben földbeásott vermekben tartották. A vermek többnyire a házak végeinél az utcákon állottak, hogy éjjel az utcákon járkáló éjjeli őr szemmel tárthassa. Mivel a vermeket megtöltés előtt ki szokták égetni, a veremégetéssel gyakran tüzet támasztottak. Az üres vermekkel meg nem gondoltak s ember-állat gyakran beléhullott. Ezért már 1770. táján erősen tilalmazták az utcán levő vermeket.

1778-ban így rendelkezik a hajdú főkapitány a vermek ügyében: „A városokon levő vermek mia, de kivált, melyek az utzákon vagynak, a jó politikának minden jó törvényei ellen mennyi sok veszedelmek és szomorúságok esnek, kiki jóltudja. Hogy azért az ilyen vermek a városokon cassáltassanak és bétöltessenek, igen szükséges volna, mivel úgysis jobb és alkalmasabb helyen kívül a városon holott semmi kártól nem félhetnek, vermeket csináltatni meg lehet“.

„Válasszon ki azért minden város jó dombos vermeknek való helyet kívül a városon, azt ossza fel tized számra. A vermek sorjában, egyenessen utzákra csináltassanak, hogy két szekér közte a verem uttáján el mehessen. Ezen vermeknek állícsanak pásztort, rendeljenek fizetést minden veremtől, aki szüntelen ott lakjon és minden kárról feleljen . . . és a vermekbeli sok lopás, melyben szüntelen panaszkodnak, el fog hársztatni“.⁸⁰⁾

1785-ben megújítják a rendelet: „Az utzákon levő vermek mia sok szerencsétlenségek, sőt halál is történt és a perselések idején sok emberek, gyermekek, oktalan állatok az illetén vermekbe a rossz politia miatt belé égtenek, ezeknek cassatiójok jól lehet még az elmúlt esztendőbe elmaradott, azért most ugyanazt kemény büntetés alatt parancsolom, hogy hadnagy uraimék legelőbbben is jó mágos partos helyet assignálván a lakosoknak vermeknek azt bé keríttessék és közepibe egy csőzházat építtetvén, aki szüntelen ott lakjon, abba tsősztt állíttas-

⁷⁹⁾ U. Szabó Sándor úr adatai.

⁸⁰⁾ Prot. Curr. I. 505.

sanak, a vermek száma szerint a várostól kirendelt fizetés szerint ezen tsőszöket a lakosok fizessék. Az uttzán levő vermetket pedig 2 holnap eltelvén, akár üressen, akár tele legyenek, bé vágassák és bétöltessék. Hogy pediglen a tudatlansággal valaki magát ne mentse, ez két ízben is vasárnapokon a Templom kerítésébe hirdettessék“.

Az utcán levő vermetket azonban még 1795-ben is tilal-mazzák.

A vermek mellett még magtárt is tartottak.

Lisztelő malom háromféle volt, vízi-, száraz- és szélmalom. A városnak a Hortobágy folyón levő vízimalmát a jegyzőkönyvek már 1737-ből említik. Ez azonban a szükségletet nem fedeztő, ezért minden tehetősebb gazda igyekezett magának szárazmalmot építeni. A városban 1715-ben öt, 1720-ban hat lisztőrlő szárazmalom volt, ezek egyike a városé volt.⁸¹⁾ A szárazmalmokat ló húzta. Előszeretettel építették kettősre, hogy egyszerre két embernek is öröhlessenek. Ma élő emberek emlékezete szerint a múlt század derekán 95 szárazmalom volt Bőszörményben.⁸²⁾ A szárazmalmok többnyire a belváros és kertség közötti utcákon vagy tereken voltak. A malmok egyrésze hetenként egy napon kölest hántolt kásának, de voltak külön csak köleshántolással foglalkozó szárazmalmok is. Mivel az őrlésben sort kellett fogni, rendszeren sok ember várakozott és tanyázott a malomban, s lassanként a malmok valóságos kaszinókká lettek. A malmokban az ólakhoz hasonló tüzelők voltak, ahol éjjel vagy télen tüzelgettek a tanyázók. Kásamalomban azonban nem lehetett télen tanyázni, mert ez nyitott volt, hogy a szél a köles lehántolt héját elvigye.

1790-ben úgy határoz a tanács, hogy „Malmokban tüzelni s a kerengőben pipálni tiltatik“.

A városban olajütő már 1696-ban is volt.⁸³⁾ A múlt század közepén 3—4 volt, egyik-másik örölt is.

Szélmalom mindössze három volt a város szélén.

Csapszékek elegendő számmal voltak a városban, ezeken kívül a határban is sok csárda volt. Az 1783. évi határtérképen még csak a Verébsárt és Messzelátót találjuk. Amannak nevé-

⁸¹⁾ Debreceni képes kalendárium. 1911. 68.

⁸²⁾ A szárazmalmokat belsőség térképeinken küllős köröcskékkal jeöltük.

⁸³⁾ Prot. A. 1969.

ben Zoltai az 1476. évi „Sárkuta“ helynevet sejtí. Emez a Meszszelátó, ma Széchenyi hálomról veszi a nevét.

Az egykori böszörményi csárdákat foglalja össze a régi népdal:

„Póródon a Bíkás, Ríten a Tirimpó
Tulsó városszílen van a Messzilátó.
Czifra, Külsőcsárda, Táncos a Nóvella
Átkozott, a Zöldág, Gyilkos, a Kaszárnya“.

Ezeken kívül a dorogi úton is volt egy Pelikán nevű csárda.

A város temetőinek egyrésze terjeszkedésével lassanként a városba került, ezért a hajdú főkapitány 1778-ban megtiltja ezek további használatát; elrendeli, hogy azok helyett új temetőket fogjanak s azokat bekerítsék. Az 1782. évi térképen már az új temetőket láthatjuk, a régiek egy részére pedig rátelepedett a város.

A városnak régen kenderes kertjei is voltak. 1776-ban úgy határoz a tanács, hogy „Kenderes kertbeli uzusok a lakosoknak elmarad és az egész Kenderes kert, hogy a város részére étellel vettessen be, elvégeztetett“.⁸⁴⁾ Kendert azért tovább is termeltek, mert 1790-ben tiltják a Brassó folyóban való kenderáztatást.

Szőlőskertet már 1715-ben is említ az akkori országos összeírás.⁸⁵⁾ Ez kétségtelenül a ma is meglepő Vén kert. Még az 1783. évi határtérképen is csak ez az egy kert szerepel. Az 1794. évi jegyzőkönyv említi először az Új szőlőskertet, melyet öregemberek emlékezete szerint az előbb említett Kenderes kert helyén telepítettek. 1797-ben ültették a Középkertet. A Középkert e néven ma is megvan, az Újszőlős kert tehát nem lehet más, mint a mai Nadrágos kert. A bodai erdőföldet 1801-ben osztják fel szőlőnek. 1780-ban tiltják a szőlőbe való kijárást vasárnapon.

A Zabos kert eleinte szántóföld volt s a város termelt rajta lovainak zabot, később szőlőnek felosztották. A Homok-kertet 1842-ben telepítették, hogy a műveléssel a futóhomokot meg-

⁸⁴⁾ Prot. 3. 47.

⁸⁵⁾ Debreceni képes kalendárium. 1911. 68.

fogják. A Nagy Bocskay- és Kossuth-kert újabb telepítésű szőlő.

1784-ben „Epres kertek fogattatni parancsoltatnak“.⁸⁶⁾

1795-ben pedig „Mind a virágos, mind az epres kerteknek árakai megújítatni rendeltetnek“.⁸⁷⁾ Ezekből a rendeletekből úgy látjuk, hogy epres és virágos kertjei is voltak a városnak, ezek hollétét azonban nem tudjuk.

Böszörmény városának a határ délkeleti részén tekintélyes erdeje van, mely a debreceni nagyerdő végső nyúlványa. Mint már említettük, ezen erdő közepén feküdt az árpádkori Salamon nevű falu, melyben Bodonfia Eustáknak elkerített házhelye is volt 1214-ben. 1783. évi határtérképünk fel tünteti az „Extirpatura Salamon“-t, az egykori falu valószínű helyét, mely még ma is fátlan. A város a múlt század közepén megvette Zelemér pusztát De Pauli Ferentől, melyet már előbb is többször birt részint bérben, részint zálogban. Zelemér puszta északi szélén is tekintélyes erdő volt, mely a böszörményi és debreceni erdőkhez csatlakozik. Ebben az erdőben telepítették a Boda szőlőt 1801-ben. A Bodagyakra nevű bokros helyet már egy 1496. évi oklevél is említi.

Az erdők leginkább tölgyesek s fát építésre, tüzelésre és szerszámfának használják. A Böszörményre jellegzetes formájú disznóólak, hidasok az erdők tölgyfáiból készülnek. 1801-ben tiltják az erdön való szénégetést.

Az erdő kezdetben osztott volt s kiki akkor vágta, amikor akarta. 1805-ben vették tilalmasba s 15 év múlva felosztották nyilas számba.⁸⁸⁾

Egy 1893. évi feljegyzés szerint Böszörményben egy nyilas belső erdő 700 □ öl, egy bodai nyilason pedig 600 □ öl van. Ebben az időben a város belső erdeje 2118 kat. hold, a birtokosságé 626 kat. hold, a bodai közbirtokosságé 552 kat. hold.

Böszörmény város polgárai 1783-ig földközösségben éltek. Legelőik osztatlan közlegelők voltak s szántóföldjeiket pedig csak rövidebb időre, néhány évre osztották el, míg a föld ki nem merült s azután elhagyták és legelő maradt, helyette pedig egy másik darabot osztottak fel s műveltek meg.

⁸⁶⁾ Prot. Curr. II. 5.

⁸⁷⁾ Prot. G. 538.

⁸⁸⁾ U. Szabó Sándor úr közlése.

A szántóföld, mint általában minden ingatlan, a telek után járt. Telke pedig csak annak lehetett, aki a Báthory Gábor által letelepített hajdúk ivadéka volt. A telkek száma a letelepítés óta nem változott, legfeljebb az utódok szaporodása folytán $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$ részre szakadt.

Az 1783. évi Bekk Pál-féle földosztás előtt a nép emlékezete szerint 4 tized volt s minden tized annyi szántóföldet kapott, amennyit vállalt, a többi legelő maradt. A földet tizedenként nyílhúzással osztották ki.

Az 1715—20. évi országos összeírás azt mondja Böszörményről: „Ennek a városnak a saját határában két fordulója van ugyan, de csak az egyiket szokták művelni. Ha ezt a részt már hat vagy több esztendeig szakadatlanul használták és a talajt kiélték, akkor a másik fordulót fogják be. Amazt pedig vagy legelőnek, vagy kaszálónak fordítják.”⁸⁹⁾

Határuk termékenysége ugyanolyan, mint Nánás városáé; de a művelés nehezebb, mivel főként szárazság idejében vonó marháikat itatás végett kénytelenek behajtani a városba.⁹⁰⁾

„Saját határukon külön kaszálójuk nincs, hanem a műveletlenül hagyott szántóföldeket kaszálják. Épen emiatt közepes mennyiségű szénát kapnak. Mégis, ha sűrű a fű, egy kaszás napi munkájával megtelik egy négyökrös szekér.

Legelőnek is a szántás-vetéstől pihentetett határrészt használják. Ez a terület körülbelül 500 szarvasmarhát táplálhat. (1720.) A szomszédos puszták jobbák és alkalmasabbak marhák legeltetésére.”⁹¹⁾

„Övék Pród nevű pusztá. Épen úgy művelik, mint a maguk határát. Az itteni kaszálók 291 kaszásra valók. Nagyobb része legelő.”⁹²⁾

„A szomszédos Zeleméren is szántanak, vetnek s 104 kasza szénát vágnak.”⁹³⁾

⁸⁹⁾ Zoltai L.: A mai Hajdúvármegye területe 200 évvel ezelőtt. Debreceni képes kalendárium. 1911. 67.

⁹⁰⁾ Innen látszik, hogy milyen nagy szerepe lehetett a marhajárásnak a kertség utcáinak a kialakításában.

⁹¹⁾ Zoltai i. m.

⁹²⁾ U. ott.

⁹³⁾ U. ott.

„A vidi pusztának felét birják. Szántás-vetésen kívül 127³/₄ szekér széna innen a hasznok“.

„Szent György praediumból három rész az övék. 1715-ben a pusztát bérlő debreceniektől 8 debreceni és 20 pozsonyi köből gabonát kaptak. Egyéb hasznát nem látják. E puszták ezer marha számára elegendő legelőt adnak. A közönség részére pedig körülbelül 600 szekér szénát gyűjthetnek rajtok“. (1720.)⁹⁴⁾

Az 1783. évi földelosztással megszűnt a földközösség. Ekkor 24 hold volt egy telek, ehhez 8 hold ugar járult. Az erdőbeli illetményről már előbb szóltunk. A földosztást az 1783. évi határtérképünk mutatja be. A várost a közlegelő övezi, ezen túl van a telek vagy szállásföld (terrae tuguriales), és az ugar 3 nyomásban. A „Telekföld“, „Gát megett“, „Szigetorr“, „Ugar“ mindegyike 3—3 járás volt s minden járás 3—3 dűlőre oszlott. Nagy birtokrendezés nem volt a tagosításig, de kisebb földosztás többször volt. 1800. elején adtak 12 holdat minden telek után Pród pusztá tulsó oldalán. 1851-ben is adtak pótlékot, mit a nép *csikó*-nak nevez.

Tagosítás előtti térképünkön a város körül szemlélhető lucernást 1847-ben osztották. Így a városkörüli legeltetés nagyon megnehezült, közeli legelő csak a Lóherés keleti és nyugati végén maradt.

A földet vetéskényszerrel használták. A vetésforgó tengeri, őszi vetés (rozs), tavaszi vetés (távaszbúza) volt. A vetéskényszerre a legelők elégtelensége szorította a gazdákat s ha a vetést learatták, a közös legelőről a közös nyájat ide terelték. A tanács maga szabta meg, hogy hova mit lehet vetni s legeltetésre ő szabadította fel a tarlót. A tengeri kórót nem vágták le, hanem télen lelegeltették.

Ez a kényszerszergazdálkodás nem kedvezett a tanyarendszernek, mely e miatt lassan fejlődött. Hozzájárult ehhez még az is, hogy a tagosítás már a múlt század közepén előre vetette az árnyékát, de különböző akadályok miatt 1888—1889-ig nem hajthatták végre. A dűlők beosztásában, mint a legújabb határtérképünkön láthatjuk, lényeges változtatást nem hozott, csak a nagypródi pusztán. Itt a dűlők megváltoztatásán kívül új földeket is osztottak a polgári úttól délre, de csak annak, aki a közlegelő illetményét kivette. A városnak a szomszéd hely-

⁹⁴⁾ U. ott.

ségekbe vezető sugárszerű nyilegyenes útjait azonban több helyen a dűlőutakra vezették, mert azelőtt keresztül-kasul mentek a szántóföldeken.

A város határának legszíkesebb részei továbbra is közlegelők maradtak.

Öregebb emberek emlékezete szerint a legeiső tanyák a vidi pusztán lehettek. A pródi pusztán legkésőbb engedték meg a tanyaépítést. Hogy ma mégis itt van a legtöbb tanya, annak az a legfőbb oka, hogy a várostól legmesszebb van. A város közelében levő egykori szállás és ugarföldeken még most is kevés tanya van. Ezeket a gazdák még ma is a városból művelik, ilyenformán tehát a városi beltelek sok embernél még ma is pótolja a tanyát.

A város levéltárában őrzött fontosabb térképek, melyeket részben dolgozatunk forrásául is felhasználtunk, ezek:

I. Belterület:

1. Mappa intravillani oppidi Böszörmény. Delineata anno 1782. Paulus Bek. Mérete 46×67 cm. Lásd I. sz. mellékletünkön!

2. Hajdúböszörmény városa belsőtelkeinek és kertjeinek térképe. Az eredetiről rajzolta Echedy Báthory Károly 1853. Telekkönyvvél. Mérete 45×64 cm. Az előbbinek másolata. A házak nincsenek berajzolva.

3. Sz. H. Böszörmény városa belső fundusok mérnöki térképe. készítette Hudatsik Pál 1842. Mérete 60×75 cm. Rongált. Lásd III. sz. mellékletünkön!

4. H. Böszörmény városa környékének és az 1855. évben kiosztott kertek térképe. Mérete 94×122 cm. $1000 \text{ öl} = 64$ cm.

5. 1857. évi házszámozást mutató térkép, utcanevekkel.

6. Térképe H. Böszörmény város 1858. ápr. 22-én leégett s újonnan szabályozott részének. Mérete 60×100 cm.

7. Cím nélkül. A belsőség vázlatos térképe 1860. tájáról.

8. H. Böszörmény városa belrészének térképe 1862. Balhazár János. Mérete: 51×67 . Mérték: $1000 \text{ öl} = 105$ cm.

9. Hajdúböszörmény rendezett tanácsú város 1910. Dobay Károly főmérnök. Lásd a III. számú mellékletünkön!

II. A város határa a pusztákkal.

10. Tabula exhibens terrenum oppidi haidonialis Böszörmény. Paulus Bek 1783. Mérték $1000 \text{ öl} = 12.5$ cm. Erősen fakult és részben rongyos. Lásd IV. sz. mellékletünkön.

11. Pródi rét térképe. A szigeteken levő elosztott földek földkönyvével.

12. Pars praedü Szent-György, Johannes Sárvári. 1804.

13. Geometrica delineatio qua remonstratur possessorium successorum dominale Paullianorum praedio Zelemér 1803. Georgius Kováts. 1807. évi másolat. Mérete: 96×28 cm. Mérték 1000 öl = 13 cm.

14. H. Böszörményi rét térképe 1866. Az 1823. évről másolva. (Helynevek: Rókahát, Zsombokos, Sebesér, Farkasordító, Balogh sziget, Ürmös hát, Két laponyag, Híres hát, Bózsó sziget, Kerek sziget, Papp sziget, Szék tisztája, Kadarcs, Hosszú sziget, Nagyrét, Portörő, Kis Bagota, Hattyas, Szabósziget, Máté ásása, Kis Kupa hát, Törökállás, Kocsa hát, Hosszú hát, Disznós hát, Nyúzó hát, Kovács hát, Perzséte.)

15. Hajdúböszörmény városa kaszáló rétjeinek térképe. Az eredetiről rajzolta 1853-ban Echedy Báthory Károly. Eredetijét 1823-ban készítette Keresztszegi Szabó János.

16. Az 1832. esztendőben ns. Hajdú-Böszörmény városa részére kiosztatott ugariöldek mappája (földkönyvvel). (Helynevek: Messzelátó halom és csárda, Strázsahalom, Csap Péter halma, Tetű halom, Szúnyog halom, Kút útja.)

17. Szabad Hajdú-Böszörmény város közönsége által használt tábla földeknek térképe. Hudatsik Pál. 1836.

18. Térképe a Szabad Hajdú Böszörményi határban a téglási utfiélen fojó homokból formált azon kertnek, melly a homok terjedése meggátlása végett közönséges határozásból fogatott fel. Hudatsik Pál 1842.

19. Hajdúböszörmény város telekföldjeinek térképe 1857

20. H. Böszörmény város határának térképe 1866. (Másolata az 1786. évinek). Mérete 93×117 . Mérték 1000 öl = 14 cm.

21. A Nagypródi puszta térképe. Stein Imre. (Helynevek: Süldös-ere, Süldös-ere-farka, Söre kút, Vidi ér, Szőke ér, Hosszú Kaján szik, Kerek Kaján szik, Kerekkrét, Csukás tó, Szőke tisztája, Horgasér, Kadarcs, Hetven ér, Békás csárda. Tacsilló halom.)

22. Polgári Folyás és Szent Margita puszta bérlet terve 1871.

23. Hajdúböszörmény város tagosítandó földjeinek átnézeti térképe. 1880? Mérete 50×78 cm. Mérték: 1000 öl = 5 cm. Lásd az V. sz. mellékletünkön!

24. Hajdúböszörmény város határának tagosítási tervezete 1886. Keményffy Lajos. Mintegy 20–25 szelvényből áll.

Györffy István.

A gazdasági földrajz lényege.

A gazdasági földrajz csak néhány évtizeddel ezelőtt keletkezett. Abban a korszakban történt ez, amikor a lakosság túlságos szaporodása és az igényeknek nagymértékű megnövekedése következtében a fehér ember aránylag kis terjedelmű földje már nem volt képes szülőtteinek megfelelő életmódot biztosítani. Évenként tehát milliószámra vették kezükbe a vándorbotot, hogy szülőföldjüket hosszabb-rövidebb időre, sőt a legtöbb esetben egyszer s mindenkorra elhagyják. Szerencsére a transzkontinentális vasutvonalaknak ép erre az időre eső kiépítése és a csavargózósók feltalálása útjukat kényelmessé s olcsóvá tette, a kábel s újabban a szikratávíró pedig megkönnyítették, hogy az itthonmardottakkal az érintkezést fenntarthassák.

A tengerentúli utazás, amely eddig nagyon sokszor nyugalomukat sehol nem lelő vagy kincskereső kalandoroknak és világot látni óhajtó dúsgazdag főuraknak kedvtelése volt, egyszerű szellemi és kézi munkásoknak eszköze lett arra, hogy a civilizált ember legelemibb céljának: *a biztos és jó megélhetésnek* elérését s esetleg a szülőhazába szóló rokoni látogatásokat lehetővé tegye. Így egy csapásra megszűnt a világlátott emberek misztikus varázsa, amelyet az emberevőkről, az exotikus népek szokásairól, táncairól, vallási szertartásairól elmondott hátborzongató elbeszéléseik szereztek nekik, hisz ettől az időtől kezdve még a Kárpátok legeldugottabb falujának lakója is úgy beszélt egy amerikai útról, mint régebben egy falusi búcsújárásról. Nem érdekelték az embereket többé a régi útinaplók idegfejtő leírásai, hanem inkább az, hogy szükség esetén mikép tudnának a földkeregség különböző részein elhelyezkedni vagy esetleg az ottan folyó gazdasági életből maguknak hasznot meríteni. Az Európán kívül eső világ megszűnt a csodák és titokzatosságok hazája lenni, hanem egyesgyedül az emberi megélhetést biztosító *munka* színterévé vált. Az emberek a legszélesebb körben tudatára ébredtek annak,

hogy a földkeregségnek alig van része, ahol az adott természeti viszonyok figyelembevételével s a megfelelő termények helyes módszerű produkálásával a boldogulást megalapozni ne lehetne. Szívesen olvastak tehát olyan munkákat, amelyek akár az egész föld, akár csak egyes országok gazdasági életét ismertették.

Az első ilyen irányú művek — gazdaságföldrajzok — még nagyon kezdetlegesek voltak, mert ezek az illető terület természeti viszonyait, terményeit, lakosságát, településeit és közlekedését egyszerűen csak leírták anélkül, hogy a gazdasági élet tényezői között okozati kapcsolatokat bírtak volna megállapítani. A később megjelent munkák nivója ebben a tekintetben is állandóan emelkedett, úgyhogy ma már bátran elmondhatjuk, hogy teljesen kész, önálló tudománnyal van dolgunk, amelynek kialakult célkitűzése, tárgyköre és módszere van.

A gazdasági földrajz a világ egyes részein divatos s egymástól lényegesen különböző gazdálkodási formák szövevényes életébe világít be, kutatja a bennük rejlő törvényszerűségeket s keresi a közöttük nyilvánuló különbözőségek természeti és emberi okait.

A gazdálkodás célja az ember megélhetésének biztosítása vagyis a szükséges táplálékról és a természeti viszontagságok elleni védekezésről való gondoskodás. Ez a cél lebeg az östermelő, az iparos, a kereskedő s minden más foglalkozású szeme előtt. A különbség csak az, hogy míg az östermelő az elengedhetetlenül szükséges dolgok legnagyobb részét maga produkálja, a többi foglalkozásúak ténykedésüket inkább csak eszközüil használják fel arra, hogy a kívánt anyagokat az östermelőtől megszerezhessék.

A gazdálkodás távolabbi célja a kényelmes, jó, az ember *szellemi* igényeit is kielégítő megélhetés biztosítása. E cél megvalósítása kapcsán a gazdálkodásnak olyan összetett formája keletkezik, amelyben ma egyetlenegy ember sem független, hanem szükségletei jónagy részének kielégítésekor föltétlenül más foglalkozásúak produktumaira van utalva. Más szóval akár künn a szabadban vagy bányában, akár műhelyben vagy gyárban, akár irodában vagy laboratóriumban dolgozzék valaki, a főcélja ugyanaz: saját és családja életének fenntartása. De célja megvalósításakor az ember nincsen magára hagyatva s nem

szorítkozik egyedül agya és két keze munkájára, hanem a természeti erők és a munkaeszközök működésére is támaszkodik.

Az emberi gazdálkodás éltető lelke tehát a munka, az a munka, amelyet a természeti tényezők, az eszközök (gépek) és az emberek végeznek.

I.

A természeti tényezők: a nedvesség, a meleg, a földfelszín-félék és alakulatok mennyiség és minőség szerinti földrajzi eloszlása nem volt egyöntetű a geológiai múltban s nem ilyen a jelenkorban sem, hanem ebben a tekintetben időben és térben is igen nagy változatosságot tapasztalhatunk. A vidékenként és időnként különböző mennyiségben és minőségben szereplő természeti tényezők változatos együttműködésének köszönhető, hogy a föld más-más korszakaiban keletkezett kőszén-, kősó-, petroleum stb. telepek annyira szétszóródottan lehettek fel a világ minden részében; hogy a növény- és állatvilág helyenként más és más igényekkel lép fel a földrajzi faktorokkal szemben és hogy vannak olyan területek is, amelyek akár a túlnagy vagy túlkicsiny meleg, akár a túlsok vagy túlkevés víz, akár a felszín meg nem felelő alakulata vagy összetétele miatt hasznos növények és állatok fenntartására alkalmatlanok. Ennek következtében ezek a vidékek a gazdasági élet színteréül nem is szolgálhatnak, hanem legfeljebb csak indirekt módon vehetnek benne részt, akár a róluk más területre származó víz vagy meleg vagy por alakjában, akár azáltal, hogy forgalmi útvonalak vezetnek rajtuk keresztül. A Himalája gleccsereiből az Indus medrében a lapályra folyó víz puhítja meg a Pandzsáb majdnem esőtlen vidékeinek szántóföldjeit, Belső-Ázsia sivatagjairól a szél szárnyán a mennyei birodalomba jutott por teszi termékennyé a kínai platót s a Szahara fölött átmelegedett levegőtömeg hazánk területére kerülve hőséget idéz elő s erőben levő termésünket megperzseli.

Ha tehát valaki valamely vidék gazdasági életét magyarázni akarja, első sorban tanulmányoznia kell, hogy azon a területen a különböző időkben a természeti faktorok mi módon dolgoztak együtt, mert csak így tudja megértetni az illető vidék gazdasági életében esetleg nagy szerepet játszó bányászati terméknek előfordulását, előfordulási módját, bőségét és

minőségét. Tanulmányoznia kell továbbá a helyszínén a jelenkor természeti viszonyait is, mert csak így tudja megállapítani, hogy azok megfelelnek-e azoknak a követelményeknek, amelyeket az elérendő minőség szempontjából az ott tenyészített növények és állatok megkívánnak s hogy általában az ott folyó földművelés, állattenyésztés, bányászat, ipar, kereskedelem stb. állapota összhangban van-e ezeknek a gazdasági ágaknak arra a területre érvényes földrajzi feltételeivel.

Nem elégséges azonban, hogy csak a tárgyalt területre vonatkozólag ismerkedjék meg a múlt és jelen természeti faktorainak munkásságával, hanem ismernie kell azt az egész földkerekségre vonatkozólag is, mert csak így bír a gazdasági földrajzban annyira fontos összehasonlításokat végezni.

II.

A természeti erők szünet nélkül dolgoznak s munkájuk eredménye részben hasznos, részben káros, részben közömbös az emberre nézve. A hasznos produktumokat (ivóvíz, kőszó, elefántcsont, kaucsuk, arany, kén) az ember összegyűjti és felhasználja; a károsokkal szemben pedig (áradás, homokfúvás, sáskajárás, bozótosodás, lávaömlés, villámcsapás) védekezik. Mindez azonban megélhetésének biztosítására a legtöbb esetben nem elégséges, miértis arra törekszik, hogy a természeti erőket — amennyire csak lehetséges — hatalma alá hajtsa, azokat dolgoztassa vagy munkájukat legalább is irányítsa.

Ily módon sikerült a villamosságot és a gőzt jóformán teljesen szolgájává tenni; a talaj termőerejét pedig erősen befolyásolni. Az ember ilyirányú ténykedéseit azonban nem végezheti pusztá kézzel, hanem okvetlenül kénytelen magakonstruálta tárgyak segítő működését is igénybevenni. Ezeket a tárgyakat, amelyek között egyszerű munkaeszközöket, komplikált szerkezetű gépeket és nagy területet elfoglaló berendezéseket is találhatunk, nemcsak a termelésre, hanem a termelvények feldolgozására s az így nyert árúknak a fogyasztóhoz való szállítására is felhasználja.

A gazdasági élet kialakulásánál tehát nagyon fontos szerepe van a munkaeszközöknek, a gépeknek és a technikai berendezéseknek is. Ide számítom nemcsak azokat a tárgyakat, amelyek a gazdasági, vagyis a *termelő, feldolgozó és szállító*

munkában aktíve résztvesznek, mint az eke vagy a malomkő, vagy a mozdony, hanem azokat is, amelyeknek szerepe csak passzív, de jelenlétük az illető munka elvégzéséhez elengedhetetlenül szükséges. Ilyenek az utak, vasútvonalak, épületek, csatornák stb.

Ezek ugyan kivétel nélkül emberi alkotások, de mint-hogy a jelen generáció születésekor már a legnagyobbbrészt itt voltak, egészen bátran a földfelszín lényeges alkotórészeinek, úgyszólván kenyeretadó természeti kincseknek tarthatjuk őket. Az ásott csatorna szerepe ugyanaz, ami a folyóé és a kohó s acéleszközgyári épület a berendezéssel együtt csak olyan állandó jellegű adomány a mai ember megélhetése szempontjából, mint maga a vashánya.

Mondanom sem kell, hogy *a munkaeszközöknek, gépeknek s a technikai berendezéseknek földrajzi elosztása* is igen nagy változatosságot mutat a mennyiség és minőség szempontjából. Vannak primitív népek, amelyeknek jóformán egyetlen földművelő eszköze egy fából faragott karó, ami minden bizonnyal erős ellentétben áll az európai mintagazdaságok felszerelésével szemben.

Mennyivel primitívebb Kína technikai berendezése az Északamerikai Egyesült Államokénál, pedig a mennyei birodalom ugyancsak meg van áldva természetnyújtotta adománnyal, termékeny földdel, szénnel, vassal stb. s a lakosság még sem bírja az összes előnyöket kiaknázni s a viszonyokhoz méltó életmódhoz jutni, mert hiányoznak a bányaberendezések, a gépekkel ellátott gyárépületek, a kiépített vasútvonalak stb.

Válamikor katonai őrállomásokkal ellátott s rendszeresen használt útvonalat létesítettek óriási áldozatok árán a kínai császárok a Tarim medence sivatagjain át, mert a kínai selyem ebben az irányban jutott a legjutányosabban Perzsiába, Indiába és Európába. Újabb időkben a kínai selyem alkalmasabb utat talált, minek következtében a régi útvonal biztonságáról ma már senkisé is gondoskodik s nem is valószínű, hogy fontossága egyhamar életrekel. Ezzel szemben a Szaharán keresztül vezető útvonalak s a biztonságukon örökő oázisok jelentősége egyre emelkedik s itt a jövőben nagy vállalkozások megindítására van kilátás.

A technikai berendezkedésben való nagy változatosság-nak is megvannak a maga okai s ezek részben a természeti viszonyokban, részben a lakosság kulturnívójában s gazdasági rendszerében keresendők. Terméketlen vidéken vagy törpebirtok-rendszer mellett nagyszabású mezőgazdasági beruházkodás nehezen képzelhető el. Tekintélyes gyáripárt csak úgy lehet fejleszteni, ha a szükséges nyersanyag, hajtóerő és tőke rendelkezésre áll; ezenkívül elngedhetetlen, hogy a lakosság értelmi foka elegendő magas legyen ahhoz, hogy az ipari munkához szükséges tudást és ügyességet elsajátítani képes legyen. Forgalmi utvonalak kiépítéséhez is szükséges, hogy az illető terület a kereskedelem földrajzi feltételeinek megfeleljen, vagyis hogy akár helyben, akár a szomszédban legyen terméfelesleg vagy árúfelesleg, annak legyen piaca, hogy az ott lakó népnek legyen érzéke és arravalósága a kereskedelmi kapcsolatok megszervezésére, továbbá hogy az építés elé ne merüljenek fel olyan természeti akadályok, amelyek elhárításának költsége nem állana arányban a várható előnyökkel.

Nem szerezhethünk tehát helyes képet valamely vidék gazdasági életéről, ha nem ismerkedünk meg szám szerint és minőség szerint is az ott használatos eszközökkel, működésben levő gépekkel, a települési és közlekedési viszonyokkal, továbbá az illető ország birtokrendezésével és tőkeerejével. De az összehasonlítások és kapcsolatok szerzésének kedvéért érdeklődnünk kell mindezeknek az egész világra vonatkozó földrajzi elterjedése iránt is.

III.

A technikai felszerelések részben működésükkel, részben jelenlétükkel erősen befolyásolják ugyan a természeti faktorok munkásságát, de ehhez a legtöbb esetben szükséges, hogy *az ember fokozottan, szinte egész szellemi lényével akcióba lépjen.*

Az ember kézi és szellemi erővel vesz részt a gazdasági munkában, bár ezt a kétféle tevékenységet egymástól teljesen különválasztani nem igen lehet, hisz az emberi munka minősége éppen attól függ, hogy milyen szellemi tehetséggel, képzettséggel, gyakorlottsággal és rátermettséggel dolgoznak az illetők a legegyszerűbb kézi munkástól a vállalkozás első vezetőjéig.

De a gazdasági életre nemcsak a vállalkozás alkalmazottjai és közvetlen érdekeltjei gyakorolnak befolyást, hanem éppen a fejlesztést célzó állami és magán intézmények tagjai: a különféle tudományok elméleti és gyakorlati művelői is, akik talál-mányaikkal, újításaikkal, útmutatásaikkal nagyban megkönnyíthetik az emberi megélhetést.

Már pedig az emberiség szellemi és testi energiájának földrajzi eloszlása sem egyöntetű sem mennyiségileg, sem minőségileg, hanem ezen a téren legalább is olyan fokú ellentétekkel találkozhatunk, mint amilyenek a Szahara forrósága s a sarkok jéghidege, az egyenlítői vidékek esőbősége s a sivatagos zóna szárazsága, az alluviális és löszborította lapályok felszínének egyenletessége, talajának tápanyagtartalma s a karsztos területek lejtőinek meredeksége, földjének terméketlensége között vannak. Teljesen elégséges a bushman és az amerikai technikai készségét, az ausztráliai néger és az európai tudós és művész szellemi képességét összehasonlítani.

Ennek a nagy különbségnek legalább részben földrajzi okai vannak. Tagadhatatlan, hogy az európai ember gazdasági kultúrájának magaslatát első sorban e földrész kedvező klímájának; a kontinensbe mélyen benyúló folyóinak, kikötésre alkalmas öbleinek; szénben, vasban s más hasznos bányászati termékekben való gazdagságának s a felszínalakulatok előnyös változatosságának köszönheti. Egy cseppet sem lehet tehát csodálkozni, hogy a természeti viszonyok ilyen nagyfokú támogatása mellett az ember itt hamarabb fejlesztette ki alkotó képességét, mint a trópusokon, ahol a körülmények tevékenységét csak nehezítették.

Amíg azonban bebizonyítást nyert, hogy a természeti viszonyok a történelmi időkön belül nem változtak s ekkép ezeket az emberiség megélhetése szempontjából állandóaknak kell tekintenünk, addig egyes népek szellemi és testi képessége aránylag rövid idő alatt igen nagy változáson mehet keresztül, mert akár vezető férfijaiknak energikus fellépése, akár sorsdöntő történeti események átalakító hatást gyakorolhatnak rájuk.

Gondoljunk csak arra a befolyásra, amelyet *Mohamed* a tunya arabokra, vagy amelyet *Széchenyi* sokoldalú tevékenysége hazánk népére gyakorolt vagy arra a tűneményes, gyors fejlődésre, amelyen a japán nép kikötőinek erőszakos megnyitása óta átment. És vegyük tekintetbe Lengyelországot, amely-

nek népe három részre való osztása következtében részben orosz, részben porosz, részben pedig osztrák vezetés alá került. A világháború alatt alkalmam nyílt a lengyelek lakta területet keresztül-kasul gyalogszerrel bejárni s így módomban volt tapasztalni, hogy teljesen azonos természeti viszonyok között mennyivel magasabb rendű gazdasági életet produkált a porosz vezetés alatt álló lengyel, mint az orosz-lengyel.

Bár a természeti viszonyok nagyjában változatlanoknak is mondhatók, azt sem lehet említés nélkül hagyni, hogy az emberi tevékenység — ha kis mértékben is — mégis érezhetőleg hatással van a természetre, amennyiben építkezéseivel átalakítja a föld felszínét, irányítja egyes növények és állatok tulajdonságainak változását s gazdaságilag értéktelen területeket használhatóvá tesz.

De az is igaz, hogy az ember a legerősebb törekvéssel sem képes legyőzni azokat a természeti akadályokat, amelyeket a természet az óhajtott erő kifejtés elé hárít. A hideg mérsékeltövi ember életének veszélyeztetése nélkül nem bir testi munkát végezni a trópusokon, minimális szellemi munkát is csak nagy megerőltetéssel; az afrikai őserdő legtehetségesebb gyermekét pedig hiába hoznánk európai iskolába, a követelményeknek nem lenne képes eleget tenni.

Valamely vidék adott természeti viszonyai tehát rányomják bélyegüket a lakosságra, de a különböző emberfajtákra nem egyforma mértékben. A székely és az oláh hosszú századok óta él egymás szomszédságában azonos körülmények között, de azért nem lehetne azt állítani, hogy a két nép gazdasági értéke egyenlő. Egészen más gazdasági életet találunk a Skandináv félszigeten, ha ott történetesen nem svédek és norvégek, hanem szerbek és albánok laktának.

A gazdasági geográfusnak tehát tanulmányoznia kell az ismertetett vidék lakosságának történelmét; szellemi és testi munkabírását; a különböző gazdasági ágakban tanúsított ügyességét, rátermettségét, szaktudását; igényeit a táplálkozás, lakás és ruházat szempontjából; népsűrűségét a társadalmi és faji rétegződés szerint; szaporodásának tempóját és intézményeinek nivóját, mert ezek az adatok nagy segítségére lesznek a fejlődés lehetőségeinek megítélésénél.

Tanulmányoznia kell továbbá az ott lakó nép találékonyságát, vállalkozó szellemét, alkotó erejét, vagyis: hogy milyen

mértékben tudja kihasználni a természetnyújtotta előnyöket, szolgálatába hajtani a természeti erőket, feldolgozni a terményeket; hogy mennyiben bírta gazdaságát függetleníteni a természeti csapásokkal szemben; hogy eddigi tevékenysége milyen hatást gyakorolt a földfelszín átalakulására és hogy az ottani természeti viszonyok milyen befolyással vannak a különböző fajú emberek munkabíráására.

E közben állandóan szem előtt kell tartania a többi népek történelmét, tulajdonságait és alkotásait is, hogy egymásra gyakorolt hatásaik figyelmét el ne kerüljék.

*

A természeti faktorok, munkaeszközök (felszerelések) és az emberek együttes munkája hozza létre a javakat az ember megélhetésének biztosítására.

A javak egy része nyerstermény és ezek között is vannak olyanok, amelyeket minden emberi beavatkozás nélkül pusztán a természet produkál s az ember csak összegyűjti őket (kőszén, hering, kancsuk) s olyanok, amelyek céltudatos és rendszeres emberi munka hozzájárulásával jönnek létre (buza, kávé, szarvasmarha). A nyerstermények legnagyobb része eredeti formájában nem alkalmas a javak célját szolgálni s ezért fel kell őket előbb dolgozni árukká. Nyerstermények és feldolgozott árúk nélkül az emberi élet elképzelhetetlen.

A nyerstermények azonban nem lelhetők fel, illetőleg nem produkálhatók a világ minden részében egyforma féleségben, hanem más növény- és állatfajok otthonosak a forró övön, mások a mérsékelt övön és ismét mások a hideg övön s ezeknek mennyiség és minőség szerinti eloszlása az egyes övökön belül is nagyon különböző.

A különféle fajta nyerstermények lelő-, illetőleg termelő helyeihez igazodik természetszerűleg a belőlük készült árúk földrajzi eloszlása is, de már nem kizárólagos mértékben, hiszen magyar buzaliszthól készült kenyeret esznek az egyenlítő vidékén is, hölgyeink pedig a sarkvidékek fókájának prémjébe burkolóznak.

Éppen a mérsékelt égövi népek nagyarányú szükséglete olyan nyerstermények iránt, amelyek csakis a hideg, illetőleg forró övön találhatók vagy produkálhatók (prémek, gyapot, rizs, kaucsuk, kávé, tea stb.) s olyanok iránt, amelyek a föld-

kerekségnek csak nagyon kevés helyén fordulnak elő megfelelő minőségben és mennyiségben (gyémánt, drágakövek, arany, márvány stb.), ösztönözte az emberiséget a világkereskedelem és ennek lebonyolítására elengedhetetlenül szükséges közlekedés olyan nagy mértékű kifejlesztéséhez.

A mai fejlett világkereskedelem és világforgalom már lehetővé teszi, hogy egyes nyerstermények legnagyobb részét (gyapot, kaucsuk, gyémánt, arany stb.) nem az előfordulási helyen, még csak annak közelében sem, hanem olyan helyeken dolgozzák fel, amelyek attól ugyan távol vannak, de az illető iparág földrajzi feltételeinek nagyobb mértékben felelnek meg. Ezeknek a nyersterményeknek a termelő helye legtöbbször csak a nyersanyagot tudja biztosítani, de sem a gyár berendezésére szükséges tőke, sem olcsó hajtó erő, sem szakmunkás, sem piac nem áll rendelkezésre. Amely helyek ezeket biztosítani tudják, az illető iparág kifejlesztésére alkalmasak tekintet nélkül arra, hogy a nyerstermény milyen messziről jön, bár a szállítási költség esetleges kisebbsége mindenesetre csak előnyükre válik.

A gazdasági geográfusnak tehát meg kell ismernie a hasznos és fontos ásványi telepek, növény- és állatfajok, az ezekből eredő nyerstermények feldolgozása útján keletkezett áruk mennyiség és minőség szerinti földrajzi elterjedését, ezenkívül a világkereskedelem és világforgalom szervezetét, mert csak így tudja megállapítani, hogy tárgyalt területe az ő ásványi, növényi és állati terményeivel, ipari produktumaival, forgalmával és kereskedelmével milyen szerepet játszik a világ-gazdaságban.

Tanulmányoznia kell továbbá, hogy a gazdasági életben legnagyobb szerepet játszó növényeknek és állatoknak mennyi és minő melege, napsugárzásra, vízre és táplálékra van szükségük, vagyis ismernie kell produkálhatóságuk földrajzi feltételeit, mert csak így tudja felfedni előfordulási különbözőségük okait s csak így tudja az egyazon gazdasági tájban otthonos növényeknek és állatoknak együttélését megmagyarázni. De nem hanyagolhatja el az előfordulás földrajzi feltételeinek tanulmányozását a bányászati termékekre vonatkozólag sem, hisz valamely területnek szénben, kőolajban, kálisóban stb. való gazdagsága esetleg döntő befolyással lehet gazdasági életének kialakulására.

Az eddig mondottakat összefoglalva a gazdasági geográfus tehát részben lehetőleg közvetlen szemlélet, de már a dolog természeténél fogva is nagyobb részben hivatalos kiadványok, térképek és megbízható ismertetések alapján megállapítja, hogy valamely vidék természeti viszonyai, technikai berendezkedése, lakosságának kulturnívója és állati, növényi, ásványi termelvényeinek produkálhatósága mennyiben működtek közre a szóbanforgó terület gazdasági életének kialakulásánál.

Ezt a négy tényezőt lehetőleg nem külön-külön veszi számba, hanem mind a négynek egymásra gyakorolt hatását együtt szemléli, hogy tapasztalatait és tanulmányait egységes képbe foglalhassa össze. Ekkép a gazdasági élet olyan formában jelenik meg az olvasó előtt, amint az a valóságban van s ez lehetővé teszi, hogy a hibák nyilvánvalóvá váljanak s azok kiküszöbölése akár a lakók tudásának emelésével, akár más termények meghonosításával, akár a felszerelés tökéletesítésével, akár a természeti viszonyokkal való eredményesebb küzdelem útján megindulhasson.

A gazdasági földrajz tehát nemcsak a tudományosságot, hanem a gyakorlati életet is szolgálja. A legtöbb író azonban részben bevallottan, részben hallgatagon csak a fehér ember érdekeit tartja szem előtt; sőt van olyan is, aki kizárólagosan saját nemzetének óhajt szolgálatokat tenni. De újabban érezhető olyan törekvés is, amely azt követeli, hogy a gazdasági geográfus munkásságát ne csak nemzeti vagy faji, hanem *általános emberi* szempontok is irányítsák.

Ha tehát az író valamelyik trópusi vidék gazdasági életét magyarázza, ne elégedjék meg azon termények produkálásának természeti feltételeit és elterjedését ismertetni, amelyek nyers vagy félig feldolgozott állapotban saját hazájának vagy a fehér fajnak egyik kikötőjébe jutnak, — hanem ugyanolyan részletességgel foglalkozzék azokkal a növényi, állati és ásványi produktumokkal is, amelyek kizárólagosan a bennszülöttek gazdasági céljait szolgálják s így az illető ország határait vagy egyáltalán el nem hagyják, vagy legfeljebb egy másik színes nép lakta állam területére kerülnek.

Ne járjon el szűkkeblűen az okok és törvényszerűségek kutatásánál s a gazdasági fejlődés lehetőségeinek fejtegetésénél sem, hanem — miután a világ gazdasági és világkereskedelmi szempontból feladott ilyen irányú kérdésekre választ

adott — ne mulassza el kutatás tárgyává tenni azt sem, hogy a bennszülöttek gazdasági tudása összhangban van-e természeti képességeikkel s hogy a szóbanforgó ország gazdasági életének az a része, amely kizárólagosan a bennszülöttek megélhetését szolgálja, kihasználja-e a természeti viszonyok által nyújtott összes lehetőségeket.

Az általános emberi szempontnak programmba vétele azonban nem zárja ki, hogy a gazdasági földrajz tisztán nemzeti célokat is szolgálhasson.

Klebensberg Kunó gróf egyik cikkében energikusan kel ki „a tárgyismereteiktől el nem homályosított éleslátás” ellen s a kérdés alapos tanulmányozására szólítja fel a hozzászólni óhajtókat. Ha tehát veszedelmes a tájékozottság nélküli gyors véleményalkotás, kívánatos annak ellentéte a sokoldalú tudásra támaszkodó megfontolás. Egyes részletkérdéseknek beható vizsgálata pedig általános alapismeretek nélkül a lehetetlen feladatok közé tartozik. Hogyan tudjon valaki véleményt mondani arról, hogy helyes dolog-e közpénzzel támogatni a hazai gyapottermelés előmozdítását vagy gyapotfeldolgozó ipartelepek létesítését, aki még általánosságban sem ismeri a gyapot termelésének fizikai feltételeit; aki nem tudja, hogy a világ mely részein körülbelül mennyi gyapotot termelnek, azt hol dolgozzák fel; akinek fogalma sincs arról, hogy a gyapotipar egyes vidékek gazdasági életében milyen szerepet játszik s hogy annak kifejtése milyen hatást gyakorol a lakosság kultúrájára, a vidék településére, közlekedésére s akinek sejtelve nincs arról, hogy mekkora a mi gyapot-gyártmány szükségletünk s hogy azt mely irányokból fedezzük.

Vagy hogyan tudjon a létesítendő Duna—Tisza csatorna kérdéséről véleményt mondani az, aki még nagy általánosságban sem ismeri az öntözés célját és jelentőségét s hogy a Föld mely részein, mily mértékben s eredménnyel öntöznek.

Szövetségekötésnél elengedhetetlenül szükséges, hogy azt ne csak a kormányok hozzák létre, hanem hogy a polgárok lelkében is visszhangra találjon. De hogyan legyen képes az oláh vagy jugoszláv vagy olasz orientáció előnyeit vagy hátrányait megérteni az, aki nem ismeri az illető terület természeti kincseit, gazdasági lehetőségeit s népének tulajdonságait.

A felajánlott spalatói kikötő kérdéséhez is csak az szólhat hozzá, aki figyelembe veszi mindazokat a földrajzi ténye-

zöket, amelyek erre az ügyre hatást gyakorolnak: milyen természetű s mikép lakott területeken vezet keresztül s milyen hosszú az odavivő út, vannak-e az építésnek természeti akadályai, minő feleslegünket hová s mely szükségleteinket honnan tudná közvetíteni a legjutányosabban, biztonságáról lehetne-e gondoskodni stb.

Mindennek a sokoldalú ismeretkörnek alapjait egymással való kapcsolataikkal együtt a gazdasági földrajzban találjuk meg s így, aki ebben a tudományban csak nagy általánosságban is járatos, nem lesz elfogult még saját nemzetével szemben sem. Nem lesz fennhéjázó, de nem lesz kishitű sem, mert nemzetét oda sorozza, amely hely őt a népek családjában megilleti. Nem fog örökösen pénzkidobásról s panamákról beszélni, mert összehasonlítások révén felismeri az intézkedések gazdaságföldrajzi rugóit. „A tárgyismeretektől el nem homályosított éleslátás“-sal járó idegességet, megbízható adatok által teremtetten nyugalom váltja fel.

Szakáll Zsigmond.

SZEMLE.

Dr. Márton György: *Az apró-(dug-)hagyma osztályozása és száritása Makón.* Hoffmann János tanár rajzaival. Gaál László nyomdája. Makó, 1926. 33 lap. Csanádvármegyei könyvtár 3. száma.

Híres volt a múltban Makó város szőlője és barackja, ma keresett kiviteli cikke az édes-nemes torma, de nevét világhírűvé a foghagyma, főleg pedig egyszerű vöröshagymája tette. Miken áll a nagyban exportált makói hagyma jósága? Miért lett ez olyan kapós kereskedelmi cikk? Miért éppen Makó produkál elsőrendű vöröshagymát? Ezekre a kérdésekre ad feleletet dr. Márton György, kiváló és igen érdekes tanulmányában. Nagyon sok apró észrevételt és jelentős megfigyelés-sorozatot tár fel munkájában Márton, egyrészt a hagyma kezeléséről, másrészt a „hagymás” életéből. Részletekre kiterjedő megfigyelése sok olyan tényt hoz eléánk, amelyhez hasonlót nem egyszer láthatunk, amelyek, minthogy megszokottnak látszanak, nem vonják magukra figyelmüket. Márton György figyelmét azonban semmi sem kerüli el, semmi sem téveszti meg s mélyebbreható megfigyelése mutatja, hogy a közönségesnek látszó jelenségek is mily nagy értéket rejtnek. Az egész tanulmányt mindenre kiterjedő gondos megfigyelés és a témával való szeretiettel teljes foglalkozás hatja át úgy, hogy soha sem távozik el a reális alaptól.

Hogy Makónak az igénytelen vöröshagyma olyan jó nevet szerzett, annak speciális oka első sorban, a városnak hagymatermelésre kiválóan alkalmas, átmosott lösz-, vályog- és szikes-agyagos talajában található meg. E három talajféleség sóiból, úgy alakulnak ki a különböző szerves vegyületek a hagyma tönkjében, hogy a makói hagymát a világ minden más hagymájánál jobban elállóvá, keményebbé, súlyosabbá, nagyobbá és jobbízűvé teszik. A természet adta feltételek azonban egymagukban nem elégségesek. A makói hagyma világhírének megteremtéséhez hozzájárult „az éghajlat hatása, a fajta kiválasztása, a makói nép szorgalma és életrealitása, a nemzedékeken át kifejlődött, szinte öröklött kertészeti tudás, a szociális és gazdasági viszonyok, a közlekedés fejlődése, a kereskedelem és főleg még a termelési mód”, vagy általában és egy szóval: az ember. Midőn Márton György a természetadta körülményeket okadatozza és az emberrel vonatkozásba hozza, egyszerű etnografiai és antropogeografiai tanulmányt ad. A makói hagymás élete ugyanis teljesen összenőtt foglalkozása tárgyával, úgy a tenyészteti időszakban, mint télvíz idején. Belőle és vele él az egész család apraja-nagyja, miközben annyira kiismeri a hagyma természetét és tulajdonságait, hogy elmondhatjuk a makói hagymásról: a hagyma pszichológusa! Ezért a hagyma a beérés után, a ház kezelés ideje alatt: Makó etnografikuma. Viszont a makói föld jósága és a

makói hagymakertész rátermettségé eredményezte azt, — Szibrik Miklós sorai szerint — hogy „már 100 évvel ezelőtt is (!) belterjes kertművelést űzött szántóföldjein (!)“ Így a föld és az ember kölcsönhatásából magasfokú földművelői kultúra fejlődött ki, amely új tájképi változatot teremtett. Ezért a hagyma, a duggatás helye, valamint tájképi hatása és kereskedelmi jelentősége miatt. Makó lényeges geográfikuma.

A makói hagymatermesztés módja szerint, a vöröshagyma három éves növény. Az első és második évben csak a vegetatív részek fejlődnek ki a hagymán, míg a harmadik év, a reprodukció-szervek kifejlődésének ideje. A harmadik év augusztusában megérett magokat a hagymás tavasszal kézzel, újabban géppel elveti a nem frissen trágyázott porhanyós földbe. A kikelt mag a határ különböző részein nagy foltokban üde, sárgászöld gyepszőnyegként terül el. A hagymácskák fejlődését a szárazság és a nyári meleg megakadályozza, ezért levélkéivel együtt bojtos mellékgyökerei is elszáradnak. A még zöld szárazakat letapoossák, hogy azok értékes anyaga a hagyma tönkjébe húzódjon. A nyugalmi időszak kezdetén szedve szedik fel a száraz hagymákat s még a szántóföldön átrostálják. Az így *beérett apróhagymát* zsákba rakva haza viszik. Ezzel lezárul a vegetatív fejlődés első éve. A vegetatív fejlődési időszak második éve a szárított apróhagymák tavaszi duggatásával, az „*elrakással*“ kezdődik és ismét a beszáradásig, vagyis augusztusig terjed. A két tenyésztési időszak közötti tél folyamán történik meg: a *kétszeri osztályozó rostálás* és „a makói hagymatermelés legnagyobb szakértelmét kívánó, legfontosabb és legjellemzőbb munkája: a *szárítás*“. Ez a munka, szinte fontosabb és nagyobb gondot ad a termelőnek, mint maga a termelés. Ebben a kiválogatásban és szárításban rejlik a makói hagyma „patent“-je; mikéntje nyílt „gyári titok“. Ez a munka adja meg a magyarázatot ama körülményre is, hogy miért nem lesz másutt a makói dughagymából, Makó hírességével egyenlőértékű vöröshagyma. A téli munka jelentőségére vall az is, hogy a makói hagymás miért nem bocsájtja kereskedelembe a válogatott elsőrendű dughagymát, miért nem bízta ezt másra s a fölösleget miért adja atyafiának!

A haza szállított apróhagyma őszi a padlásán áll. Ez az *előzetes szárítás*. November folyamán *osztályozó rostáláson* megy át. Ezt a műveletet tolos-, újabban — triörszerű — forgatós rostával végzik. Mind a két eszköz célszerű háziipari készítmény, makói specialitás. Ezekkel különítik el az apróhagymát a következő csoportokra: 1. „*zsiga*“; nagysága szerint kétféle: a) babszem — mogyoró-nagyságú = *elsőrendű zsiga*, b) az árpaszem nagyságú = árpazsiga = *másodrendű zsiga*. Ez a féleség szárítás nélkül is jó duggatásra, de Makón csak szükségből használják. Csapadék dús területen beválik, ezért a Felföld, Erdély és Németország számára vagon-tételekben veszik. A zsigánál fokozatosan nagyobb a diónagyságú 2. *másodrendű apróhagyma* s a kevéssel nagyobb 3. *elsőrendű apróhagyma*. Tavasszal főleg ezt a féleséget ültetik. Legnagyobb 4. a *parázshagyma*, vagy *elsőrendű ékezési hagyma*, átlag tyúktojás nagyságú. Ezek közül a legszebbeket „sokan *maghozónak* ültetik el tavasszal, mert erőteljes virágzati tengelyt = „bördő“-t hoz“, de hátránya, hogy kevés a magja és az is minőségre, valamint öröklött tulajdonságaira nézve gyengébb a *nagyhagyma* kicsiny magvainál. A parázshagyma időben a legelső kereskedelmi cikk.

„Egyforma nagy, kökemény, a kétévesnél enyhébb ízű, elsőrangú árú, étkezési célra is ez a legjobb“. Nagyban veszik a konzervgyárak. A kiválogatással kapcsolatban szól szerző a hagyma alakjáról is. Legelterjedtebb makói forma a körtealakú hagyma. Keresztezésre újabban „zita“ néven, a zittai német hagymát használják, mert igen nagyra nő, de minősége, mint a „pancsovai“-fajtáé is, a makói mögött áll. A hagymás másik nagy munkája a *száritás*, amelynek menete a legnagyobb körütekintéssel folyik egészen a tavaszi „elrakás“ idejéig. A szárítás alkalmával szerzett tapasztalatok serege, gyermekkortól kezdve végig kíséri a hagymás családjának minden tagját s így az belérögződik s mint örökség, tradíció száll nemzedékről-nemzedékre.

Mindezeket élvezet és érdemes olvasni! A tanulmányt 16 jól sikerült rajz díszíti, de szolid a füzet kiállítása is.

Kanszky Márton.

R. v. Soó: *Die Entstehung der ungarischen Puszta*. — Ungarische Jahrbücher, Bd. VI., Heft 3., 258—276. lap. Berlin, 1926.

A magyar Alföld földrajzi, különösen növényföldrajzi problémájának újabb elfogulatlan, minden áron újítani vagy tagadni nem akaró összefoglalása nem csak a külföldet érdekli, amelynek a dolgozat szemmel láthatólag íródott, hanem azzal a kérdés fejlődésének a szerző általánosságban is jelentős szolgálatot tett. Egyes geográfusok azon felfogása, amely az Alföldet a trópusi szavannákkal hozza kapcsolatba, a hazai botanikusok véleményével mindig éles ellentétben volt.* Így igen örömdetes, hogy a külföld összefoglalva ismerheti meg a hazai szakemberek modern felfogását az Alföld biográfiájáról és fiziognómiai jellegéről. A dolgozatban szerző a kérdés ismeretének történetét, az Alföld történetének, földrajzi, talajtani, klimatológiai viszonyainak rövid vázlatát adja s az Alföld növényföldrajzi problémáit általánosságban ismerteti. Műve nagy mértékben *Rapaics* dolgozatainak hatása alatt áll, de *Rapaics* felfogását erős kritika alá vonja s többek közt rámutat a régi utazók leírásainak botanikai szempontból való megbízhatatlanságára is. *Rapaics* a legtöbb botanikus nézete szerint túlnagy befolyást tulajdonít a kulturának és behurcolásnak az Alföld növényzete flórisztikai kialakulásában. Bár az Alföld mai képen a pusztai jelleg *tünyomósága* a kulturának tulajdonítható, mi sem bizonyítja, hogy az *egész keleti jelleg* az ember hatására jött volna létre. Nézetem szerint semmi sem tagadja, hogy az Alföldön és főleg szélén apróbb foltokban a jégkorszak előtti déliesebb és keletiesebb vegetáció — még a szikeseké is — ne maradt volna meg, amelynek későbbi transzgressiója a mai „kultursztyep“ állapotot hozta létre. Ép a növényközvetkezők önmaguk előidézte szabályos egymásra-következése (szukcessziója) bizonyítja hogy tökéletesen erdős vagy tökéletesen sztyepszerű állapotot még a legnagyobb török és más pusztítások alatt is természetellenes volna feltételeznünk. Így tehát Alföldünk növényzetének keleties (pontusi) jellegét természetesnek, ha tetszik reliktum jellegűnek mondhatjuk, amely keleties növényzet mai térhódításának az emberi hatás *csupán kedvezett*, de az nem annak eredeti oka. Nem látok továbbá alapos okot arra, hogy az alföldi homok és szikpusztákat másod-

* E felfogás botanikus részről csupán Szabó Zoltán népszerű művében (A növények életmódja, 144. lap) talált némi visszhangra.

lagos „földkulturformációknak“ tekintsük. A szikflóra szóda és salétrom-termő helyeken, felfakadásos, esetleg gázexhalációs helyeken ép úgy mindig meglehetett, ahogy a mészfőrá megvan ma meszes források körül oly helyeken is, ahol a vidék alapjában más természetű. A szukcesszió-törvény pedig arra utal, hogy homokterületünkön állandóan kell sztyep jellegű állapotnak is lenni. A „pontusi-regény“ elnevezés (*Rapaics*) költőies túlzás, mert a pontusi jelleg nem regény, hanem létező valóság. *Kerner* az Alpok viszonyaihoz szokott szemével ha túlozta is a sztyep-jelleget, közelebb járt a valósághoz, mint több újabb elmélet. *Kerner* tévedése csakis a sztyep-jelleg magyarázatára vonatkozik (az Alföldön tévesen föltételezett fagyilkos klíma), az Alföld növényzetének keleties jellegét igen helyesen ismerte föl, mert az orosz sztyeppel való bizonyos rokonság határozottan fennáll. Az Alföld növényzete a kultúra folytán annyira változik, hogy mi sem természetesebb, mint az, hogy növényzetének eredeti jellegét nem a nagy áttekintő szemlélés, külső képének megítélése során, hanem az egyes ősből részletek elemlyedő vizsgálata során s különösen a *zavarfalanabb pontok* növényzetének elemzése útján ismerhetjük fel.

A szerző igen helyesen állapítja meg, hogy a „puszta“ jellegének megállapításánál *első sorban* mégis csak *a növényzet alkotó elemei* az irányadók. Így az Alföld úgy jellemezhető, ha azt mondjuk, hogy az a sztyep-jellegű területek, az erdőségek és lápok szinte szeszélyes váltakozásából van összetéve. Az Alföld flóráját a középeurópai növények mellett igen kevés endemikus, több balkáni és keleti, még több karszt növény jellemzi. Az Alföldre tehát jellemző a sztyeppel rokon „puszta“ (karszt [mediterrán], és keleti xerofiták közösen alkotott társulásai), de az Alföld fogalmát a pusztával azonosítani nem szabad. A puszta az Alföldnek csupán egy formációja, mely ma is egész más jellegű formációkkal váltakozik s azokkal közösen alkotja az Alföldet. Így sem az Alföld, sem a puszta fogalma más formációkkal (sztyep, hejde, szavanna) nem azonosítható. Legfeljebb azt mondhatjuk, hogy az Alföldön fás és füves formációk olyképp váltakoznak, mint a szavannákkal jellemzett területeken; egyébként az Alföld növényzete merőben más növényközvetkezetek csoportjából áll, mint a trópusi szavanna.

Boros Ádám.

Vigyázó János: *A Mecsek térképe*. 1 : 50.000, Pécs melléktérképével. Budapest, 1926: A Turistaság és Alpinizmus R.-T. kiadása. Az Állami Térképező Intézet rajza és nyomása.

Turista térképeink öröndetesen szaporodó sorozatában a Mecsek térképe megfelelően nagy haladást jelent. A térkép világos, szabatos rajza, melyet nem zsúfolt tele a csíkozás fekete rajza, a térképen való eligazodást sokkal könnyebbé teszi. A sűrű barna színű (20, 10 m-es) szintvonalak alkalmazása a domborzat rajzát könnyen olvashatóvá teszi, sőt a hegyrajz a meredekebb s magasabb lejtőknél szinte plasztikusan hat. A legközelebbi lépés már a szintvonalas hegyrajz finom árnyalásához vezet s hisszük, hogy a következő turista-térképen már ezzel lép meg a kiadó. Olyan térképpel, mint amilyenek pl. az Állami Térképező Intézet új részletes vagy a Deutsch-Österreichischer Alpen-Verein finom rajzú, harmonikus színű térképei.

A Mecsek térképén a síkrajz is jobban hat a halványan alárajazolt hegyrajzon. Az utak, telepek feketéje kéri a képből, jobban tájékoztat. Ha a vonalak és foltok rajzában itt-ott kissé durvábban ábrázolt részletek akadnak, ha a szintvonalak és nevek rajza is helyenkint a kelleténél vastagabb, az ábrázolás együttes képhatásában ez eltűnik. A következő kiadásban azonban e rajzhibákat helyesbítsék.

Nyújt újszerűt a térkép a kartográfia módszerében is, amennyiben mindinkább a *turista-érdekek* szolgálatába igyekszik szegődni. Topográfiai térképeinknek hangsúlyozott katonai jellegű ábrázolatait még nem törölheti, de már sok olyan új dolgot felfelel, amely csak a turistát (s a geográfusokat is!) érdekli. Az erdők eldugott forrásai, rejtett sziklaalakulatai, szurdokai stb. mind nagyobb nyomatékkal kerülnek bele az ábrázolásba. Ezek olyan alakzatok, amelyek hiányát topográfiai térképeinken, ha a helyszínén járva kutatunk, lépten-nyomon érezzük. Hálával nézegetjük a térképen a kilátó-pontok fokozott feltüntetését is.

A térkép mértéke (1 : 50.000) is igen kedvező. Ha a Mecsek hegységét szegélyező alacsonyabb hátságokon a mérték aránya — a turistának — tán túl nagy, de benn a hegyek között teljesen megfelelő, mert bőven nyújthat lépten-nyomon tájékoztató részleteket. A csonka háza közép- és alacsony hegységeire az 1 : 50.000-es mérték kitűnő. Csak városok közeléig környékének sűrű úthálózatú vidékeire kell nagyobb 1 : 30.000—20.000-es mértékű térkép.

Pécs térképe is jó, de kár, hogy a hegyek felé nem lágabb és nem szintvonalas.

Részletes helyszíni geográfiai tanulmányokra a térkép szintén kitűnő.

Strömpl.

Reichart Géza: *A turistaság kézikönyve.* 16°, 224 oldal, Budapest. 1927. A Turistaság és Alpinizmus R.T. kiadása.

A geográfusokat a testnevelési főiskolának ez a *tanönyve* hasznos *tanácsadóként* érdekelheti. Hisz a könyv egy részét akár szósz szerint „a geográfus gyakorlati zsebkönyvé”-nek szükséges, de még megírásra váró kötetébe lehetne átvenni. Pl. a fényképezésre, iskolai kirándulásokra stb., majd a felszerelésre, ruházatra, utitervek készítésére, menetelésre, tájékozódásra stb., stb. vonatkozó gyakorlati útmutatások számunkra is becsesek. Kutató úton, tanulmányi kirándulásokon e praktikus ismeretek nélkül nem mozdoghatunk könnyen és biztosan, vagy mindezt csak évek hosszú tapasztalatai után a magunk kárán kell megtanulnunk.

A turistaság kézikönyvének minden sorából, amelyet közel *harminc* szerző írt, a *tapasztalt* turisták hasznos tanácsai szólnak. A könyvet is a tapasztalatok révén javasolt útmutatások feszik értékessé.

Van a könyvben tudományos cikk is több, de ezek legjava szakmánknak a turistaságot érdeklő fejezetei (helynevezés, térképek használata, térképészet, erdők, barlangok, meteorológia) közül való. Irodalmi jegyzékét (kalauzok, monográfiák, térképek) azonban a geográfus is haszonnal forgathatja, mert a hazai és külföldi irodalomnak kevésbé ismert területéről

is felsorolja a könyveket. Pl. az iskolai kirándulásokra, gyűjtésekre, főleg pedig a kalauzókra vonatkozó összeállítását örömmel köszöntjük.

A szabadban járogatóknak a könyvet kirándulási káténak ajánljuk.

Strömpl.

Penck Albrecht: *Das Hauptproblem der physischen Anthropogeographie*, Zeitschrift für Geopolitik. 1925. Májusi füzet.

A rendszeres, sőt mindennapi táplálkozási kényszer miatt a lét fenntartása attól függ, hogy az ember nap-nap mellett hozzá tud-e jutni megfelelő mennyiségű eledelhez. Az ételek különböző anyagai a földfelszín produktumai s így a földfelszínnek az ember élelmezésére alkalmas terményei és az emberi lét között szoros kapcsolat van, amelynek tanulmányozása — *Penck* szerint — a fizikai emberföldrajz főproblémája.

Valamely terület népsűrűsége ritkán van összhangban a rajta termett élelmiszermennyiséggel, mert vagy más vidékekről behozott terményekkel pótolja saját termését s ekkor lakosságának száma a lehetségesnél nagyobb, vagy termésének egy részét más országnak adja el, amikor is népessége a lehetségesnél kisebb. Ez a két lehetőség azonban egymást teljesen kiegyenlíti, úgyhogy a Földön lakó emberek száma az évenként előállítható élelmiszer mennyiségétől függ.

Minthogy pedig a földfelszínen produkálható élelmiszer-mennyiség maximumát megközelítőleg ki lehet számítani, ebből — annak figyelembevételével, hogy egy embernek évenként átlag mennyi táplálékra van szüksége — következtetni lehet arra, hogy maximálisan véve hány embert tarthat el Földünk.

Penck — miután *Ravenstein*, *Fircks*, *Ballod* és *Hermann Wagner* irányú számításának eredményeit röviden ismerteti — maga is ennek a problémának a megoldására tesz kísérletet. Minthogy a földkerekség évi termése az erre a célra felhasználható terület nagyságától, éghajlatától, talajfeleségétől és a megmunkálás minőségétől függ, *Penck* számításaihoz alapul *Köppen* klímabeosztását vette annál is inkább, mivel az egyes *Köppen*-féle klímaterületeknek nagyságát *Hermann Wagner* már pontosan meghatározta. E két már meglevő adatsorozathoz segítségül még csak a növénytakarót s az egyes klímaterületen belül elért legnagyobb népsűrűségeit veszi, mert így véli meghatározhatónak azt az átlagos népsűrűségi számot, amelynél nagyobb az illető klímaterület eltartani nem bír. Például: *Köppen* őserdő-klímaterületének nagysága 14 mill. km². A legsűrűbben lakott vidék Jáva nyugati része négyzetkilométerenkint 350 lakossal. *Penck* különösen a klímaterületen belül előforduló talajfeleségeket mérlegelve arra az eredményre jut, hogy az egyenlítővidéki őserdő-zóna határain belül legfeljebb 2800 mill. ember élhet meg.

Köppen 11 klímaterületén ily módon végigmenve, végeredménykép 8—9 milliárdra becsüli azt a legnagyobb emberszámot, amelyet Földünk — a talaj leg gondosabb megmunkálását feltételezve — kellő mennyiségű élelemmel ellátni képes lenne. Minthogy a Földön ma körülbelül 1.8 milliárd ember él, az emberiség száma a lehetségesnek még csak az 1/5-ét érte el; de ha a szaporodás jelenlegi tempója változatlan marad, 300 év múlva már 9 milliárd lakója lesz a glóbusnak.

Mindez természetesen nagyszabású változásokkal fog együttjárni, amelyek közül a leglényegesebb az lesz, hogy, lévén az egyenlítővidéki őserdő-zóna a legtermékenyebb s megfelelő megmunkálás útján a legtöbb ember eltartására képes, Afrika, ahol ma az emberiségnek csak 7%-a lakik, annak 29%-át; Dél-Amerika a mai 3-5% helyett 25%-át; Észak-Amerika a mai 9% helyett 14%-át; Eurázia pedig, ahol ma az emberiség 80%-a él, annak csak 26%-át fogja élelemmel ellátni.

Megtarthatják-e ily körülmények között az angolul beszélő európai és amerikai hatalmak mai vezérlo szerepüket és nem lesznek-e kénytelenek azt esetleg a portugál és spanyol nyelven beszélő délamerikai népeknek átadni: a jövő titka. A jelenlegi helyzet csak úgy tartható fenn, hogyha a trópusok a mérsékelt öv túlnépes vidékeinek éléskamráivá válnak s hogyha az ennek következtében valóban óriásivá fejlesztendő forgalom sohasem mondja fel a szolgálatot. Mivel azonban a földkerekség vas- és szén szolgáltatásának is megvannak a maga határai, a közlekedési eszközök gyarapításának is támadhatnak akadályai.

Mindezek alapján *Penck* a fizikai emberföldrajz feladatának azt tartja, hogy kutassa ki azokat a természeti feltételeket, amelyek mellett valamely terület kultúrtájja változhatik s azokat az indítóokokat, amelyek oda vezethetnek. Tanulmányozza az egyes vidékek talaj- és klímaviszonyait, hogy meghatározhassa azt a maximális élelmiszermennyiséget, amelyet az illető terület a legokoszerűbb megművelés mellett produkálni képes. Ezt az adatot kifejezheti oly alakban is, hogy az illető táj mily nagy számú embert tud élelemmel ellátni, ha előzetesen már fiziologiai kutatások alapján megállapította, hogy az egyes embernek naponta mennyi táplálékra van szüksége. Végül — minthogy a felhasználásra alkalmas területnek jónagy részét arra kell fordítani, hogy az a ruházat, tüzelés, közlekedés és a lakás biztosítására szükséges anyagokat produkálja — az antropogeografusnak kell a termelést földrajzilag tájékoztatnia, hogy az egyes területek a lehető legésszerűbben legyenek kihasználva, hogy ne fordulhasson elő az a mostanában mindennapi eset, hogy a legfeljebb erdőnek való talajon földműves kínlódik, mialatt elsőrendű földek történeti okokból erdővel vannak borítva.

Szakáll Zsigmond.

APRÓ KÖZLEMÉNYEK.

Alföldkutatás. Az év elején Budapesten megtartott Természettudományi Kongresszus határozata értelmében a legfontosabb földrajzi kutatás az Alföldön volna elvégezendő. Nézetünk szerint ezzel nagyon helyes munkateret jelölt meg a kongresszus természettudományi szakosztálya a geográfusok számára. A kérdés már most az, hogy a munkát kik és hogyan végezzék?

Harminc évvel ezelőtt, amikor a Balaton tudományos tanulmányozása kezdetét vette, mások voltak a viszonyok. Voltaképpen az országban egyetlen geográfus professzor munkálkodott, a budapesti katedra birtokosa: *Lóczy Lajos*. Az ő intézete volt az egyetlen, mely tudományos kutatások céljára alkalmas felszereléssel rendelkezett. Munkatársainak gárdáját a budapesti egyetem rokonszakos professzorai, a földtani intézet tagjai és a Földrajzi Társaság geográfusai közül választotta ki. Így keletkezett a Magyar Földrajzi Társaság Balatoni Bizottsága.

A Balaton tudományos kutatásának terve nagykoncepciójú volt. A mai napig megjelent vastos kötetek a magyar tudománynak külföldön is hírnevet szereztek. Nem háríthatjuk azonban el magunktól azt a gondolatot, hogy ha most hasonló módon fogunk bele az Alföld tanulmányozásába, mikor jutunk el ezen az úton a végcélhoz: Magyarország tudományos geográfiai feldolgozásához, ha ennek

az aránylag kicsiny kiterjedésű területnek a feldolgozásával sem készülünk el 30 esztendő alatt.

Csakhogy most egészen más a helyzet, sok tekintetben kedvezőbb is, csak jól fogjuk meg.

Mindenek előtt most 5 egyetemi földrajzi intézetünk van, mindmégannyi a tudományos kutatás hivatott központja, mindenik fiatal tudósok kicsiny gárdájával rendelkezik. Ezenfelül itt van a Természettudományi Tanács, a tudományos kutatás központi szerve, melynek módjában áll más tudománysszakok művelőivel elvégeztetni azt a rengeteg előkészítő munkát, melyet a Balaton mellett a Földrajzi Társaságnak kellett elvégeznie.

Az Országos Természettudományi Tanács nem helyezkedhetik arra az álláspontra, hogy az országnak csupán kisebb kiterjedésű tájainak a kutatásával foglalkozzék, a cél egyedül az egész ország tudományos feldolgozása lehet. Legieljebb célszerűségi szempontok, az anyagi eszközök hiánya állíthat pillanatnyilag előtérbe kisebb területeket. Felfogásunk szerint a Tanácsnak ettől függetlenül kell előkészítenie az egész területre szóló tervet és helyes munkamegosztással arról gondoskodnia, hogy mennél több helyen induljon meg egyszerre a tudományos munka.

Egyébként sem szabad szem elől tévesztelnünk azt a tényt, hogy a munka tulajdonképpen már meg is

indult. Hiszen jelentős tevékenységet fejt ki az Alföldön már jelenleg is a Földtani Intézet, a földmívelésügyi minisztérium Vizrajzi Osztálya, a debreceni egyetem Tisza István Tudományos Társaságának honismereti bizottsága, a Nemzeti Múzeum Néprajzi Tára, a szegedi egyetem földrajzi intézete kapcsolatban az Emberföldrajzi Szakosztállyal, más egyetemi intézetek és a vidéki múzeumok.

Már érdemes munkát végez az Országos Természettudományi Tanács azzal is, ha ebben az elkülönült tevékenységben rendet teremt, ha ezt megszervezi. Itt újabb anyagi eszközöknek előteremtése nélkül, azonnal is lehetne szép eredményeket elérni.

A geográfiai kutatások munkamegosztására már adva van, az irányelv az egyetemi székvárosok tekintetében. Egészen természetes, hogy mindenik geográfus professzor munkatársaival legtüzetesebben azt a területet tanulmányozhátja, mely legközelebb van lakóhelyéhez. A budapesti egyetem munkaterülete lehetne Dunántúl felső-része, Pest környéke, a magyar Középhegység dunáninneni része. A pécsi egyetemé alsó Dunántúl, a szegedi és debreceni egyetemek az Alföld, kellős közepén vannak, természetesen, hogy az ő feladatuk volna ennek a területnek a kutatása. Természetes ez a munkamegosztás, de az egyes professzorok egyéni ízlésének, hajlamának, rátermettségének is legjobban megfelel, hiszen a budapesti és pécsi egyetem professzorai a geomorfológiai irány képviselői, akik a Középhegységben és dunántúli dombvidéken megfelelő munkaterületet kapnak. Szeged és Debrecen professzorai inkább az emberföldrajz felé hajlanak, már pedig kétségtelen, hogy az alföldi területeken különösen érdemes kultur-geográfiai kutatásokat végezni,

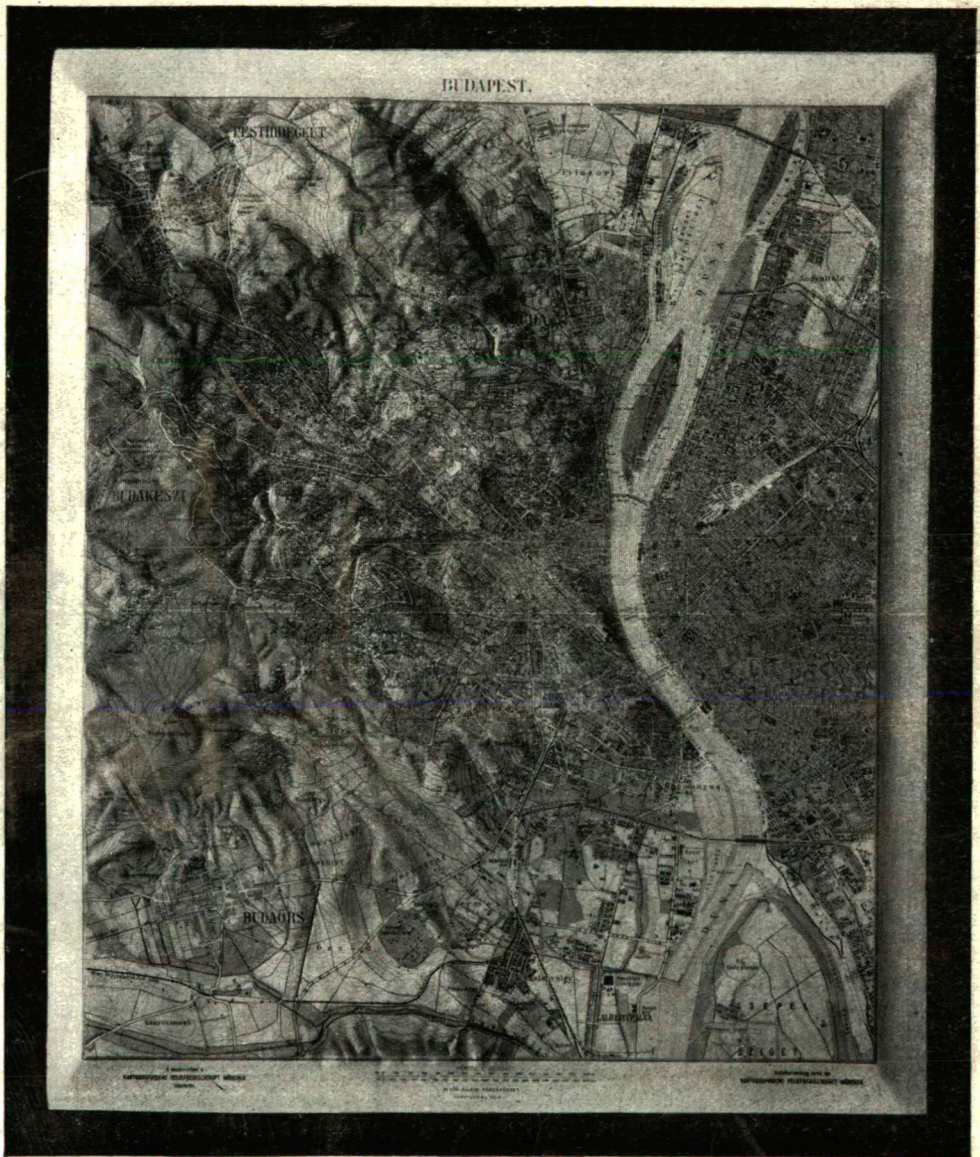
a morfológiai kutatást pedig a problémák egyszerűségénél fogva és a táj egyhangúságára való tekintettel hamarosan elvégezheti a Magyar Földrajzi Társaság Alföld Bizottsága, illetőleg a Földtani Intézet.

Az előadottak alapján mi úgy gondoljuk, hogy léghelyesebb volna, ha az Országos Természettudományi Tanács mindazt a kutató munkát szervezi meg, amely egész Magyarország területén folyik hol zajosan, nyilván, hol pedig apró vidéki múzeumok rejtett csendes szobáskáiban, vagyis ne Magyarország egyik részének a tanulmányozását tűzze ki célul, hanem az egész országot. A kutató-soloknak központjai természetesen az egyetemek volnának. Az Alföld kultur-geográfiai, kultúrtörténeti, gazdaságtörténeti, településföldrajzi, és településtörténeti, nyelvi, népességi, néprajzi stb. tanulmányozása pedig bízassék a szegedi és debreceni egyetem tanáraiból alakítandó külön Alföldkutató Intézetre.

Kogutowicz Károly.

Billige. Ilyen nevű pusztaunk van Zalában Tapolca mellett és Veszprém-ben Tótvázsony mellett (Lipszky). Az utóbbinak különösen egész sereg alakváltozatát ismerjük (Byluga, Bylga, Bylege, Bylge, Bylige, Billike, stb. Csánki, Kovács, Czínár). Azi gondoljuk, hogy e helynévből a magyar *bélyeg* szó rejtőzik. Ez az *Etym. Szótár* szerint „kétségtelenül honfoglalás előtti török jövevényszó”. Átvett alakja *belkü, belki* (bilgu, *Németh Gy.*) lehetett s ebből fejlődött a *telku > telek* analógiájára *billég, billög, billig, billog* stb. és *bélyeg*.

Régen, tudjuk, a bírói idéző jelvényt és magát a bírót is így hívták. Például: magister Petrus, dictus *Biluk* (Bilük) dispensator Curie nostre, vagy comes *Belug*. Valószínű te-

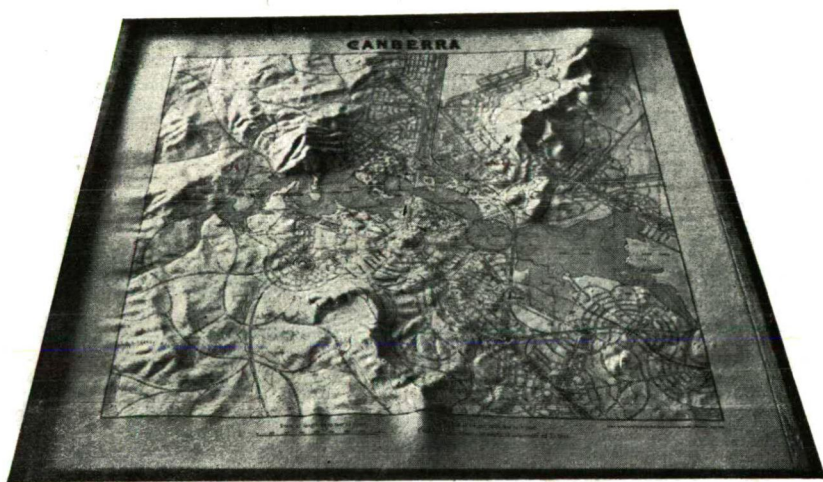

BUDAPEST
DOMBORMŰVŰ TÉRKÉPE.

(Alaprajz és magasság mértéke 1 : 25.000.)

Kiadja a m. kir. áll. Térképező Intézet, Budapest.

(A domborművet készítette a Kartogr. Reliefgesellschaft, München.)

CANBERRA,
AUSZTRÁLIA FŐVÁROSÁNAK DOMBORMŰVŰ TÉRKÉPE.
(Alaprajz 1 : 17.000, magasság 1 : 8.500.)

Készítette a Kartographische Reliefgesellschaft, München.

hát, hogy ebből a személynévből helynév is lehetett. A veszprémi *Billege* mellett fekvő *Billege* — *Csatár* összetett névben is az előtag valószínűleg személynév.

Volt egy *Billegy* nevű régi községünk (1075) a barsi síkságon is, ez később *Bileg*, majd *Beleg*, *Belleg* nevet visel. Egy *Bileky*, *Belige* Somogyban volt, később *Belek*, ma *Beleg* néven él tovább. Az *e* és *i* a szó végén eredetileg talán éppen olyan funkciót jelez, mint *Péteré*, *Péteri* stb. esetében s jelentése csak később mehetett feledésbe.

A komáromi *Billeg* pusztá neve más eredetű.

Bátky Zs.

Forna (puszta Csákvár mellett). Régen *Fornaszentmiklósnak* hívták (*Csánki*, III. 328.). Ez éppen olyan összetett név, mint *Pestszentlőrinc*. Az a véleményünk, hogy a két helynév értelmileg is rokon egymással. Ha az utóbbinak előtagja a bolgár-szláv-ból kölcsönzött magyar *pest* (= kemence), amiben semmi kétség, akkor az utóbbi is lehet a bolgár *furana* = *furna* = kemence (*Miklosich*: Et. Wb. 106.). *Kemence* nevű helyneveink tudjuk bőségesen vannak, de vannak *Pestes*, *Al- és Felpestes* nevéek is. Jó okkal föltehető tehát, hogy *Furnos*, *Fornos*, *Fornus*, *Fornos*, *Farnos*, *Farnos* helyneveink is (Pest, Kolozs stb.) is ilyen képzések. A Hunyadi *Furnádia* (v. ö. *Szúdia*, *Váradia*, Arad oláh végzettel), az Esztergom-Barsi *Furnod*, ma *Farnad*, szintén ide tartozik.

Furnos és *Furnod* a régiségben személynévképpen is előfordul (egy ritkább adat: Quedam vallis *Fornus* aya vocata Okl. Sz.), de előfordul a *Forna* és *Furna* is, mégpedig legtöbbször szolgák nevéképpen. De találunk ilyen nevet is: *Georg. Kátyha* és

Laur. Kandalló (Okl. Sz.). Ha tudjuk aztán azt, hogy a *furuma*-val nagyjában egyjelentésű *milej*, *gógán* és *cikó* is előfordul személy- és helynévképpen egyaránt (pld. *Milejegyházzsereg*, *Gógánfalva* és *Cikóvásárhely*), akkor még inkább belenyugodhatunk abba, hogy *Fornaszentmiklós* is olyan összetett helynév, melynek előtagja a kemence jelentésű délszláv személynév. Különben *Károly* is mondja (Fejér m. tört. 4:414.), hogy *Forna* a Csák nemzetség egyik szabadosától kapta nevét.

Melich János (A honfoglaláskori Magyarország 140 l.) azt bizonyítja, hogy a *pest* köznév már a X. elején meghonosodott a magyar nyelvben. A *furana*-ról azonban nem tudjuk kimutatni, vajjon megvolt-e nyelvünkben. Azt eddig úgy látszik csupán e nevek igazolják. Bátky Zs.

Kocsis és Tekevár. Ez a két helynév egymás szomszédságában van Tata és Igmánd között. Az előbbi nagyhatarú népes község, mert a Szinán-féle török pusztítás után 1594–95-ben egynéhány prédiom, ill. falu határát kebelezte be, mikor a XVIII. sz. elején a Kiskunságból újra benépesítette Enyingi Török Bálint. Korábban is jelentősebb, vámos község volt a Buda—Győr—Bécsi, később „Mészárosok útja” néven ismert országútban. Még a nyolcvanas évek elején is, a Szöny—Pesti vasútvonallal megépítése előtt, falkaszám hajtották át keresztül a lovakat Pestről Bécsbe „birsli”-nek. Azóta gyöp veri fel a híres út bányái szakaszát. Nem egészen véletlen tehát, hogy a régi fuvaros útvonal egyik állomásán találták fel a könnyűfajta *kocsit*, melyet a falu európai hírűvé tette nevét, amennyiben a róla elnevezett *kocsi* szó, a nyugati nyelvek szókincsébe is átkerült.

A falu neve állítólag *Kos* alakban is előfordul a régiségben s a község régi pecsétjére is talán *kos* volt vésvé (*Nyr.* XXV. 207.).

Érdekes már most, hogy a magyar *kos* szó, a török *koç* egyenes származéka. Mindkét alak sűrűn előjön a régiségben személy- és helynévképpen egyaránt, amint van pld. *Süldö, Artánd, Disznód, Tinód, Söréd, Ökörd* stb. személy-helyneveink is. *Kocsod* Komárom-Csallóközben volt (*M. Ny.* XIV. 79.). Találkozunk velük összetételekben is, amik személynév voltukat más oldalról is bizonyítják: *Kocscseréje* (Oltszem, *Pesty*), v. ö. *Emcseréje; Kocsamocsara* (*Okl. Sz.* 661.), v. ö. *Zulukmocsara* és *Kocshegye* Zalában (Csánki III.). Dobrudzsában van egy *Karakoç* (= Fekete *kos*) nevű falu, Kisászáiban pedig *Koç oğlu* (= *Kosfi*).

Azt gondoljuk tehát, hogy a törökben szokásos *Kocs* (= *kos*) sz. nevet egy magyar ember viselte s tőle kapta ezt a nevet a falu. (*Kocs* ma is több van az országbán.) Emellett persze a magyar *Kos* sz. névből is lettek helynevek. (*Kosd, Kosodi, Kosháza, Kosvára*, stb.) Azt hisszük ez a „*kos*” köznév van *Kossa, Kassa, Kassád* (Baranya; az abauji *Kassa*ától *Kosice* = *Košek* telepe család- és helyneveinkben is. (Lásd ehhez *M. Ny.* 1922.). A mi *Kocsunk* szomszédjában egyébként vannak más törökös helynevek is, mint tesztem azt: *Tömörd, Igmánd, Csanak* (?), *Barancsháza*. (Az Eger melletti *Kocs* szomszédjában is feltűnik *Becsenek-földe*.) A *Csanak* személy- és *csanak* köznévhez (l. *Et. Sz.*) v. ö. Tál. Csúpor és *Cserép* sz. nevünket (*Okl. Sz.*) s az utóbbihoz *Cserép* (falva) községet Borsodban.

A másik egy kerek domb a falu, határában *Kömlöd* felé. *Tekehalom* és *Tekevár* gyakori dűlőnév a Kiskun-

ságban. A név jelzős szerkezetű birtokos összetétel. *Teke* ismert sz. név volt a kunok között (*Gyártás*). A besenyő eredetű fejérmegyei *Alapi* (*olup* = hős) családban is előfordul a *Tekke* sz. név (*Fejérmegye Rég. Évkönyve* 1893, 309. A *tekke*-turkómánok nevében is ez van benne). De közönséges volt az még korábban is (*Teke, Teká, Tege* stb.). Ebből persze helynevek is származtak, mint pld. *Teke, Tekeháza, Teketeleke*. (Nádudvar határában van *Tekeszarvahalom*.) *Teke* eredetileg török szó, a. m. *kecske* (a *kecske* ismét csuvas-török szó). A magyar *kecske* ugyancsak előfordul sz. névképpen, de természetesen helynévképpen is. *Kecskéd* falu pld. második szomszédja a mi *Kocsunknak*.

Bátky Zs.

Betereg. Egy ilyen birtok volt hajdan Várpalota közelében. Másképpen *Soyl*-nak hívták s ez a név (*Sóly*) maradt fenn napjainkig. Első említése 1082 (?) -ben, második 1272-ben (*Csánki* III. 250.).

Beter nevű községet 1380-ból említenek Bács-megyében (*Csánki* II. 144.).

Biter ismeretes kun sz. név a XIII. sz. végéről „valószínűleg a növekvő jelentő *bit* török igéből” (*Gombocz* *M. Ny.* XI. 246.). *Gombocz* egynek veszi vele a körülbelül egykorú *Beter* sz. nevet is. *Kecskeméten* ma is közmondás: „ennek is csönget már *Biter*”. A halottra mondják. Lehet, hogy e név hagyományosan maradt itt ienn, mint pld. a *Barak* a Kunságban (F. és E. 1926), vagy pld. a szintén török *Kondakor* a vas megyei Hermán nem családfáján (u. ott *Kondakorfalva*), mely családnév ma is él ott.

Azt hisszük, hogy *Betereg* a *Beter*-nek *k* kicsinyítősz. származéka, mely *k* képző egyaránt megvan a tö-

rökben és magyarban (pld. kör és kerek). Ehhez persze *Beterik* = *Beterek* alakot kellene kimutatnunk. Ebből érthető lenne *Betereg* (pld. bádok = bádog, hörcsök = hörcsög). De szerencsére vannak helynév példáink a *k*, *g* változásra. *Bályok* 1465-ben (Bihar), 1508-ban és ma *Bályog* (Lipszkyben Bályog és Bájok). *Bagyuk* 1228-ban (Sopron, Kov. Ind. 48. és Csánki III. 598.) ma *Bágyog*. *Hukhak* 1330-ban (Nógrád), ma *Hugyag* (talán a *hugy* = csillag szóból. *Hugyaj* van Szabolcsban is, v. ö. *Ur+aj + Nof(v)+aj* stb.) *Belek* 1493-ban (Somogy), ma *Beleg* (vagy a *bél* magyar szóból, vagy a *Bil+ik* török sz. név). *Velegháza* (Zala) és *Veleg* (Fejér) stb..

A *k*, *g* kicsinyítőre igen megfelelő a *varsa* és alakpárja a *verse*. E halogó szerszám „fiók”-jának neve: *versik*, *versek*, *vörscsök* és *verseg*. Ebből vannak a következő helynevek: *Verseg*, *Versény*, *Vörsönd*, *Vörscsök*. (A *varsá*-ból: *Varsád*, *Varsánhely*, *Varsánd* s a *Varsány*-ok egy része.) Talán ilyen származék a *Budur* sz. névből (1198-ból) *Budurog* (1234-ben). Lehet hogy ugyaneide sorolható *Bele-nik* személy- és helynév Somogyban a *Bél*, *Belen* (Ny. K. XXXIV. 395.) sz. névből s *Oboneg* sz. név 1135-ből, az *Obon* (Abony, Appony) sz. névből. De az is lehet, hogy ezek *nik* kicsinyítő képzőhokornál vannak képezve, pld. *Becse+nek földé* (Egerszalók mellett, *Gombocz*), vagy *Szolnok* (eredetileg *Szó+nuk*, *Szó+nik*, a *szó*, *beszéd* szavunkból, *Melich*).

Máshol említettük, hogy *Füzék* és *Meszeg* dülőneveink is vannak (pld. *Füzék* rakotttyás hely Érmihályfalván).

A *k* képzőt látjuk egy sereg falu-nevünkben. pld. *Bereck*, *Ebeck*, *Detk*, *Györk*, *Köcsk*, *Szepetk*, *Vönöck* stb.

B. Zs.

Szimő és Vésztő (válasz egy kérdésre). *Szimő* nevét (falu a Vág partján, Komárom m.) könnyű megmagyarázni, ha régi alakjait nézzük. Ezek: 1113-ban *Zemej* (olv. Szemej), 1291-ben *Scemey* (Szemej), 1554-ben *Zimerw* (Szimő). Nem más az, mint a *szem* szó (régiesen *szüm*, *szim*, pld. versus meridiem in *Zumgudru* = szümgüdrü, helynév, *Okl. Sz.* 1103) *e+i* képzővel ellátott alakja. (Az *ő* végzetre v. *ö*. tetej = teté, tető; feketej = fekető stb. helynevekben *Neszmő* = Neszmély, *Gyermő* = Gyermely stb.) *Pais* Dezső egy sereg sz. nevet gyűjtött össze a régiségből (*Szim*, *Szemd*, *Szimed*, *Szemes* stb.), *szem* közszavunkból. Ebből aztán egy csomó helynevrünk is származott. Pld.: *Szemőd*, *Szemöly*, *Szemes*, *Szemetelke*, *Szemfalva*, *Szemdihida*, *Szemcse* stb., főleg sok *Szend*, köztük a tordai *Szind*, mely korábban szintén *Szend* volt. Az *m*, *n* változás, a *t*, *d* előtt közönséges (pld. *orom* és *Orond*, *omlik* és *Ondód* Fejérben.)

Ugyanez áll *Vésztő*-re (falu Békésben). Ennek régi neve *Vejsztő*, később *Vésztő* (pld. 1095-ből: „ad exitum rivuli, quod dicitur *veisztue* = *vejsztöve*“ *Okl. Sz.*). Ilyen tárgykörből való helynevek még pld.: *Vésszög* (Bereg), *Veszverés* (= vészverés, Gömör). *Varsa*, *Varsád*, *Varsánhely*, *Varsánd*, *Verseg*, *Versend* (a *varsa*, *versé*-ből), *Geregye* (a halogó kerítésről, Vas m., u. ott egy nemzetség neve), *Gerge* (Nógrád), *Rekesztő* (*Veresrekesztő*, hajdan Fejérben). *Cege* (Mezőség, a rekesztő cégéről) stb.

B. Zs.

A „Magyar nyelv” 1926 november—decemberi számában olvassuk a következő szerkesztői üzenetet: „Hogyan írjuk magyar szövegben azoknak a külföldön vagy megszállt területen levő helyeknek, városoknak a

nevét, amelyeknek magyar neve is van. Felelet: Azt hisszük, a kérdezőnek legjobb tanácsot adunk akkor, amikor *gróf Tisza István Összes munkáinak* 1926-ban megjelent kötetéből (4. sorozat. Harmadik kötet: Levelek) idézzük azt a levelet, amelyet Tisza e tárgyban *Cholnoky Jenő* egyetemi tanárnak írt (i. m. 176. l.). A levél így szól: „*Cholnoky Jenő* egyetemi tanárnak. 1915 március 18. Nagyságos Uram! Az egész világ előtt neveltségessé váltunk már a helynevekkel követett gyerekeskedésünkkel. Nyugodjunk bele, hogy minden kultúr-nép saját nyelvének géniusza szerint nevez el egy csomó idegen helyet és szó nélkül türi, hogy más nemzetek az ő folyóit, városait stb. is elnevezék. A magam részéről csak helyeselhetem, hogyha *Bécs*et, *Lipcsét*, *Drezdát* stb. ezen a néven nevezzzük mindaddig, amig ugyanezt teszik az angolok, franciák, németek, szóval a nálunk elmaradottabb nemzetek is, és bevallom bűnömöt, hogyha németül beszélek, bizony *Pressburg*nak és *Klausenburg*nak hívom *Pozsony*t és *Kolozsvárt* én is. Igaz tisztelettel vagyok öszinte híve: *Tisza*“. A magunk részéről egy nem rég megjelent előadói tervezetből csak annyit teszünk hozzá, hogy e nevek „a magyar nyelvünk integrans részét alkotják, s használatuk elvitathatatlan joga mindenkinek, aki a magyar nyelvvel élni, magát azzal kifejezni óhajtja“. Ha pedig valamelyik magyar ember — bármily tiszteleire méltó okból, e tárgyban másképp gondolkozik, az anyanyelvét akaratlanul is szegényíti“.

Úgy hisszük, hogy ennek az érdekes feljegyzésnek leközlésével szolgálatot tehetünk lapunk geográfus olvasóközönségének.

Budapest domborművű térképe. A müncheni Kartograische Reliefgesellschaft a háború után domborművű térképek készítésére új eljárást eszelt ki és szabadalmaztatott. Ez az eljárás lehetővé teszi a meglevő nyomtatott térképek domborúvá tételét. Előnye abban rejlik, hogy a domborúvá tétel közben a rajz nem torzul, vagyis a térkép minden egyes pontjának földrajzi helyzete megmarad, szabatosan kifejezve tehát a művelet közben minden egyes pont függőleges irányban emeltetik. Ami tehát a térképen egyenes vonalban volt, a domborművű térképen is egyenes vonalként jelenik meg. Tudvalevő dolog, hogy ezelőtt domborművű térképeket gipszöntvények vagy galvanoplasztikai eljárással sokszorosítottak. Ilyen sokszorosított domborműveken természetesen hiányzott minden színezés, hiányzott a folyóhálózat és a nomenclatura. Ezt többnyire kézzel kellett utólag ráfesteni az írást esetleg olajpapirosra készült nyomtatott alakjában minden nevet külön-külön ráragasztani. Az említett szabadalom egy csapással megoldja a domborművű térképek sokszorosításának kérdését. Minden nyomtatásban készült színes térképből utólag készíthetünk domborművű térképet. A müncheni cég a világ különböző országai számára már eddig számos domborművű térképeket készített és a tudományos és iskolai szemléltetésre nagyszámú ilyen domborművű térkép áll ma rendelkezésre aránylag olcsó áron.

A Magyar Kir. Térképező Intézet áldozatkészségének köszönhető, hogy az első ilyen eljárás szerint készült magyar domborművű térkép is megjelenhetett. Budapest 1 : 25.000 méretű nyolc színben, nyomtatott részletes térképről készült ez a dombormű, amely a Dunát az újpesti hídtól a Csepel szigetig, a pesti oldal kes-

keny parti részleteit és a budai hegyeket öleli fel, Pesthidegkút, Buda-keszivel és Budaörsrel. A fényezett, lemosható dombormű keretbe foglalva 55×70 cm. nagyságban falra ragaszthatóan kerül forgalomba. Pedagógiai elveknek megfelelően a magasság is 1 : 25.000 méretű. Kétségtelen, hogy ez a legújabb térképkiadvány az iskolai szemléltető oktatás egyik igen kedvelt segédeszköze lesz. Jelen számunk 9.-ik mellékletén hű fényképmásolatban mutatjuk be olvasóinknak.

(K.)

Ausztrália új fővárosa. Az ausztráliai államszövetségnek, *Commonwealth of Australia*-nak, amint a XX. század első éveiben megalakult, első gondja az volt, hogy melyik városa legyen székesfővárosa. *Sidney* és *Melbourne* elkészedett vetélkedése arra az eredményre vezetett, hogy a parlament teljesen semleges helyen felépítendő új főváros mellett határozott. Minthogy pedig ezzel a határozattal sem alkartak egyik városnak sem kedvezni, kimondták még azt is, hogy az új fővárost legalább 100 mérföldnyire a vetekedő városoktól kell felépíteni. Így esett a választás *Canberra*-ra, egy Új-Dél-Wales-ben fekvő apró farmra. Az újonnan építendő főváros terveire nagyszabású pályázatot hirdettek és a nyertes pályaterv alapján 1920-ban megindult az építkezés. A munkálatokkal foglalkozkodók már eddig is 5000 főnyi települést létesítettek az új főváros területén. A parlament és a főbb állami hivatalok *Melbourne*-ből már 1927 folyamán átköltöznek *Camberrába*. Jellemző a terv nagyvonalúságára, hogy a parlament épülete pl. „csak” 70 esztendőre szóló provizórium, mindössze 14 millió pengőbe került. A *Capitol-Hill*-en felépítendő végleges par-

lament csodaépítménynek készül, babiloni toronnyal, hatalmas kiterjedésben. Erre csak később kerül sor.

Az ausztráliaiak az új főváros egész környékét megváltoztatták. A *Molonglo* folyót hatalmas gáttal elduzzasztották és így völgyét 7—8 km. hosszúságban gyönyörű szerteágazó tóvá varázsolták át, amelynek partján épül az új főváros. A félsivatag helyére ilyenképpen vizet varázsolják, a víz partjára erdőket, ligeteket és ezáltal a 2000 m. magasságig emelkedő, hegykoszorú övezte völgyek által gyönyörű tájjá alakították át. A tervek szerint *Canberra* hivatalnok város és emellett mintaszerű kertváros lesz. Az egyes magaslatok tetején foglalnak helyet a monumentális középületek, mindegyik egy-egy központ, amelyből sugárasan indulnak ki a főutak és minden központot több körút vesz körül. A magánépületek kertekben elhelyezett, legfeljebb 2 emeletes fényűző paloták, vagy szerény 4 szobás hivatalnok villák lesznek.

A városalapítást nagy tudományos felkészültséggel végzik. Alapos talajtani kutatásokat és növénytermesztési kísérleteket folytattak, hogy meghatározzák az itt legjobban tenyészhető növényfajtákat. Ennek alapján megindult a környék nagyarányú fásítása. Egyetlen dombon pl. 500.000 csemetét ültettek.

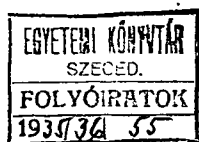
Az átköltözés egyelőre még nagy nehézségek közepette történik. *Camberrának* még nincs vasútja. *Sidney*-ből *Bombala*-ig visz a vasút, onnan még csaknem 100 km.-nyi út van hátra. *Sidney*-től 300 *Melbourne*-től 600 km.-nyire van az új főváros. A forgalom biztosítása végett *Sidney*-ből is. *Melbourne*-ből is sűrű repülőgép-járatokat tartanak fenn. Most már egészen bizonyos, hogy néhány

esztendőn belül itt lesz nemcsak Ausztráliának, hanem az egész földkerekségének egyik legszebb, legmodernebb kertes fővárosa.

Erről a városalapításról abból az alkalomból emlékezünk meg, hogy módunkban áll a müncheni Karto-

graphische Reliefgesellschaft készítette pompás domborművű térkép fényképfelvételét bemutatnunk. A dombormű 44 × 45 cm. nagyságú, az alaprajz 1 : 17.000, a magasság 1 : 8500-as kisebbítésű.

Kogutowicz Károly.

MAGYARORSZÁG ISKOLAI POLITIKAI FALITÉRKÉPE

(A Magyar Szent Korona országai
a trianoni békekötés előtt és után.)

Legujabb! Legnagyobb! Legolcsóbb!

A teljesen átdolgozott második kiadás

most jelent meg.

Min. engedélyezés száma 37.995/1922.

Tervezte: Gergely Endre közreműködésével
Dr. KOGUTOWICZ KÁROLY egyetemi tanár.

Mérték 1:500.000. Nagysága 130×190 cm.

Készítette a M. Kir. Állami Térképező Intézet.

ÁRA vászonra vonva, hajtogatva ... P. 36.— = K. 450.000

vászonra vonva, lécekkal ... P. 38.— = K. 475.000

KÓKAI LAJOS

KÖNYVKERESKEDÉSE

BUDAPEST, IV., Kammermayer Károly-uca 3. sz.

TELEFONSZÁM: T. 74—94.

A szerkesztésért felelős: KOGUTOWICZ KÁROLY, SZEGED.

Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt. 27—3130.

Felelős nyomdavezető: Márton Jenő.

MAGYARORSZÁG A TÖRÖK-BIRODALOM LEGNAGYOBB KITERJEDÉSE

ÉS
THÖKÖLY IMRE FELSŐMAGYARORSZÁGI
FEJEDelemsége IDEJÉBEN.
(1678-1683)

JELMAGYARÁZAT:

- ◊ Szabad királyi város
- ◊ Vár
- ◊ Város
- ◊ Község
- ◊ Mezőváros
- ◊ Várkastély

- Magyar királyság
- Thököly I. felsőmagyarországi fejedelemsége
- Erdélyi fejedelemség
- Török hódoltság királyi, erdélyi és Thököly fejedelemsége területén
- Török-birodalom
- Német-ország
- Lengyel-ország
- Venezetiai köztársaság

- Megyek határa
- Magyar királyság határa
- Thököly fejedelemségének határa
- Török hódoltság királyi, erdélyi és Thököly fejedelemsége területén
- Török-birodalom
- Német-ország
- Erdélyi fejedelemség
- Lengyel-ország
- Venezetiai köztársaság

- I. Magyar királyság
- 1 Arva m. (részben)
 - 2 Moson m.
 - 3 Nyitra m.
 - 4 Pozsony m.
 - 5 Komárom m.
 - 6 Győr m.
 - 7 Vas m.
 - 8 Trencsén m.
 - 9 Kőrös m.

- II. Erdélyi fejedelemség
- 10 Varasd m.
 - 11 Zágráb m.
 - 12 Bihar m. (részben)
 - 13 Doboka m.
 - 14 Fehér m.
 - 15 Fogaras földje
 - 16 Hunyad m.
 - 17 Kolozs m.
 - 18 Küllő m.
 - 19 Torda m.

- III. Székelyföld
- 20 Aranyos szék.
 - 21 Csík szék.
 - 22 Három szék.
 - 23 Maros m.
 - 24 Udvarhely m.
 - 25 Brassó és Barcaság vidék
 - 26 Beszterce
 - 27 Köhalom szék.
 - 28 Medgyes
 - 29 Nagy-Sink
 - 30 Segesvár
 - 31 Szászsebes
 - 32 Szászváros
 - 33 Székely
 - 34 Szerdahely
 - 35 Új-Egyház

- IV. Török hódoltság királyi, erdélyi és Thököly fejedelemsége területén
- 36 Bars m. (részben)
 - 37 Bereg m.
 - 38 Borsod m.
 - 39 Gömör m.
 - 40 Kis-Hont m.
 - 41 Nagy-Hont m.
 - 42 Nógrád m.
 - 43 Nyitra m.
 - 44 Sáros m.
 - 45 Szabolcs m.
 - 46 Szatmár m.
 - 47 Szepes m.
 - 48 Torna m.
 - 49 Trencsén m.
 - 50 Turóc m.
 - 51 Ung m.
 - 52 Ugocsa m.
 - 53 Zemplén m.
 - 54 Zólyom m. (részben)
 - 55 Belső-Szolnok m. (részben)
 - 56 Doboka m.
 - 57 Kolozs m.
 - 58 Fejér m.
 - 59 Vas m. (részben)
 - 60 Zala m.
 - 61 Veszprém m.
 - 62 Komárom m.
 - 63 Győr m.
 - 64 Esztergom m.

- V. Török-birodalom
- 65 Fejér m. (részben)
 - 66 Nyitra m.
 - 67 Bars m.
 - 68 Kis-Hont m.
 - 69 Gömör m.
 - 70 Nógrád m.
 - 71 Borsod m.
 - 72 Zólyom m.
 - 73 Abaúj m.
 - 74 Zemplén m.
 - 75 Szabolcs m.
 - 76 Nagy-Kunsági terület
 - 77 Hajdú városok
 - 78 Bihar m. (részben)
 - 79 Kraszná m.
 - 80 Közép-Szolnok m.
 - 81 Kőrös vidék
 - 82 Belső-Szolnok m. (részben)
 - 83 Doboka m.
 - 84 Kolozs m.
 - 85 Fejér m.
 - 86 Vas m. (részben)
 - 87 Zala m.
 - 88 Veszprém m.
 - 89 Komárom m.
 - 90 Győr m.
 - 91 Esztergom m.
 - 92 Esztergom m.
 - 93 Esztergom m.
 - 94 Pest-Pilis-Solt m.
 - 95 Bodrog m.
 - 96 Bács m.
 - 97 Csongrád m.
 - 98 Csanád m.
 - 99 Torontál m.
 - 100 Kőrös m.
 - 101 Krassó m.
 - 102 Szörény m.

- V. Török-birodalom
- 103 Bekés m.
 - 104 Heves Külső-Szolnok
 - 105 Bihar m. (részben)
 - 106 Arad m.
 - 107 Zaránd m.
 - 108 Temes m.
 - 109 Kis-Kunság
 - 110 Nagy-Kunság
 - 111 Jászágó
 - 112 Szerém m.
 - 113 Verőce m.
 - 114 Pozsega m.

DUNÁNTÚL
TELEPÜLÉSI TÉRKÉPE.

Bátky Zsigmond, és Kogutowicz Károly
1:300.000 méretű térképe nyomán.

MÉRTÉK 1:600.000.

1. Budapest	880.371
2. Pécs	49.822
3. Győr	44.300
4. Székesfehérvár	36.625
5. Sopron	33.932
6. Szombathely	30.947
7. Nagykanizsa	26.524
8. Kaposvár	24.124
9. Pápa	20.150
10. Esztergom	17.887
11. Mohács	17.092
12. Szekszárd	14.947
13. Veszprém	14.792
14. Dunaújváros	12.087
15. Zalaegerszeg	10.844
16. Kőszeg	8.423

- 1000 lakos
- 500 "
- 100 "
- 50 "

MAPPA
intravillani Oppidi
BÖSZÖRMÉNY
DELINEATA ANNO

MDCCLXXXII

sub Directione Pauli Bek
per Jacobum Hankóczy per Regn. Hungariae San. Secretum.

Másolta: Dr. Györfly István 1926.

Eredetije H. Bősörmény város
levéltárában.

TABULA exhibens terrenum "OPPIDI HÁIDONICALIS BÖSZÖRMÉNY

DELINEATA ANNO
MDCCLXXXIII

*et fidei usque ad hunc, 1788
accomplatae Topographicae Romanicae
sub Directione Pauli Beck
per Johann Fleming et Augustin Riedl, Sicut Summae
Topographicae, topographicae, sicut, sicut, sicut
Habsburgi, de Győr, 1788*

SZINKULCS

	Érdő		Legelő
	Szőlő		Rét
	Szántó		Víz

P A R S

P R A E D I I V I D

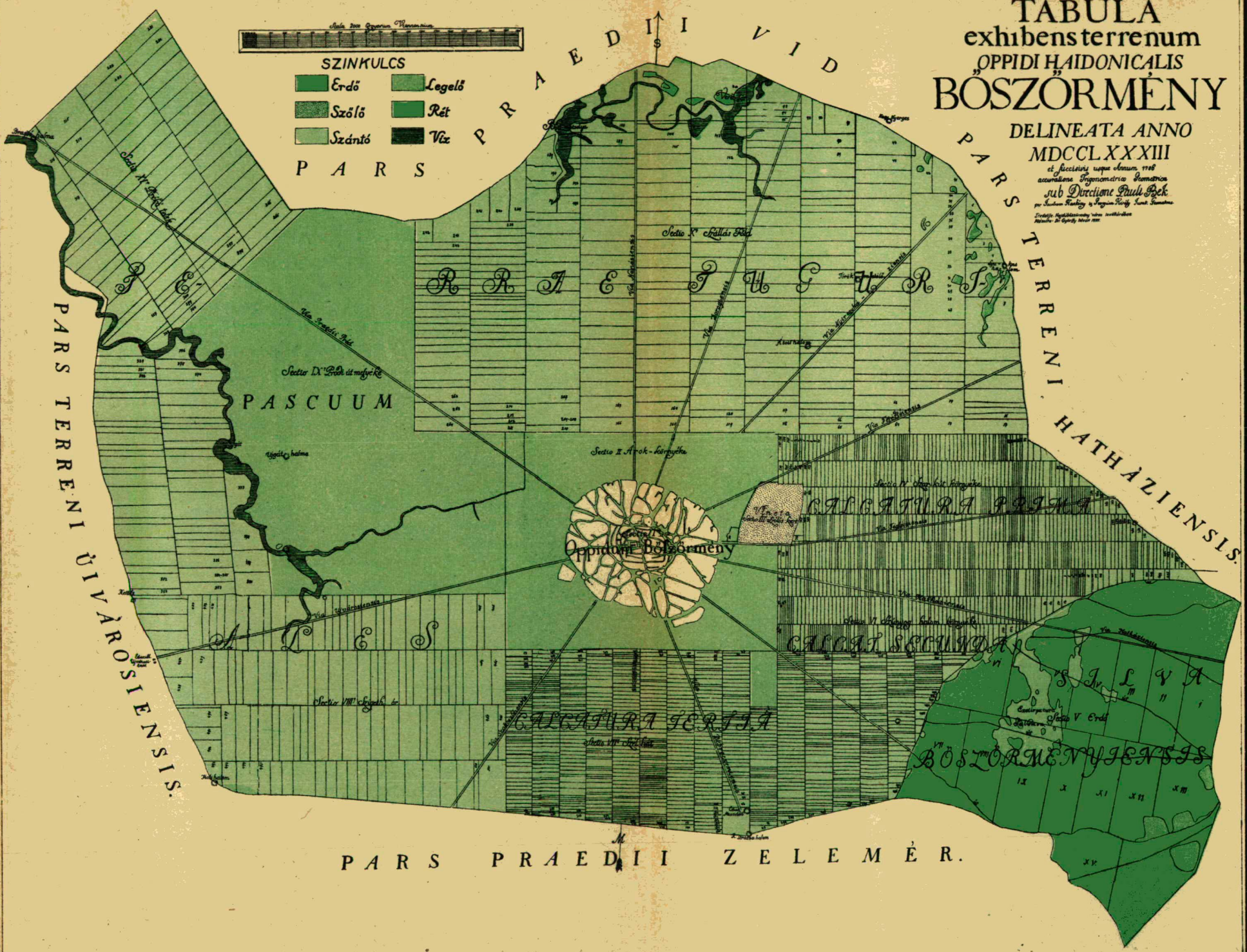
P A R S

T E R R E N I

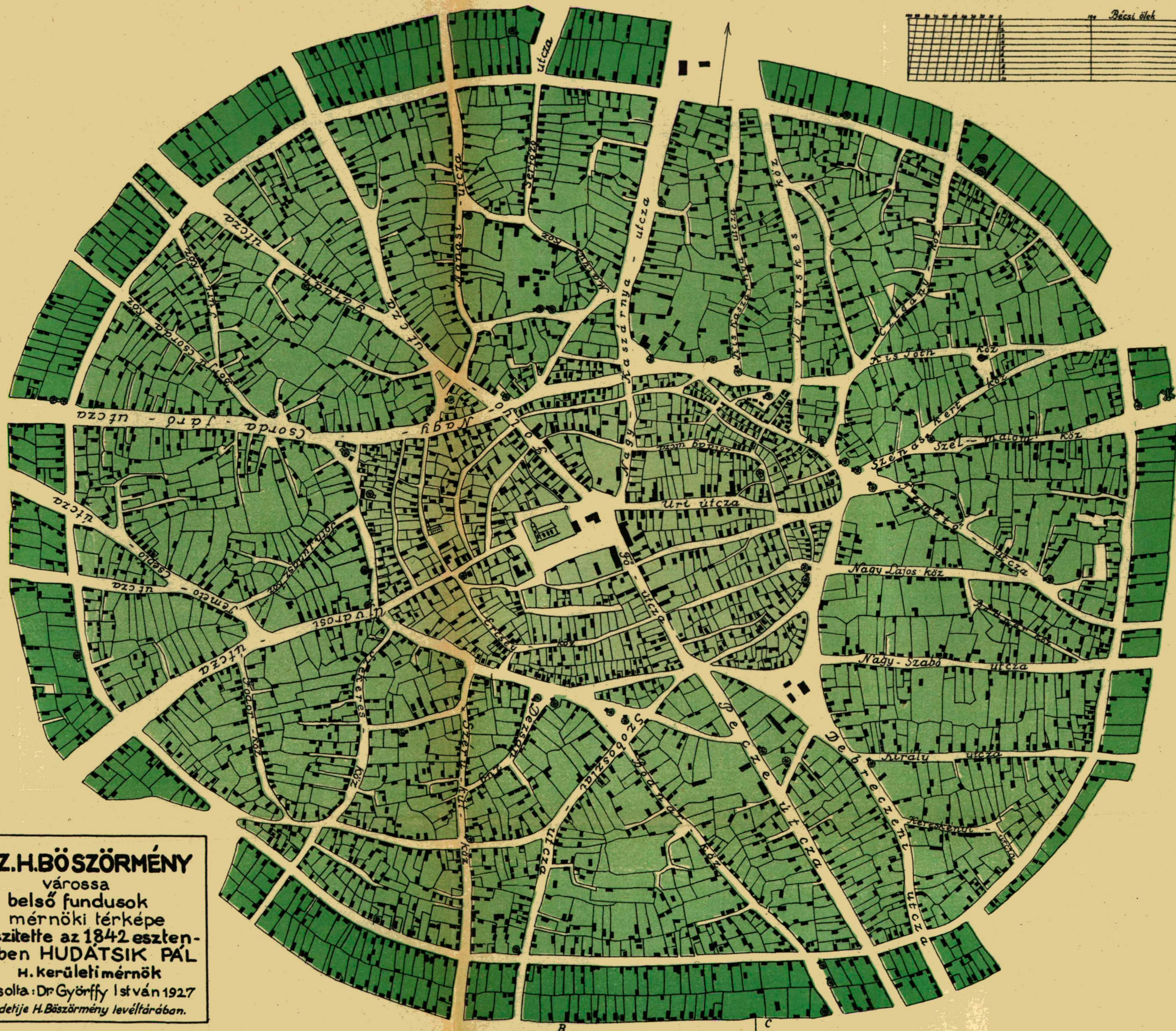
H A T H Á Z I E N S I S.

P A R S T E R R E N I Ü V Á R O S I E N S I S.

P A R S P R A E D I I Z E L E M É R.

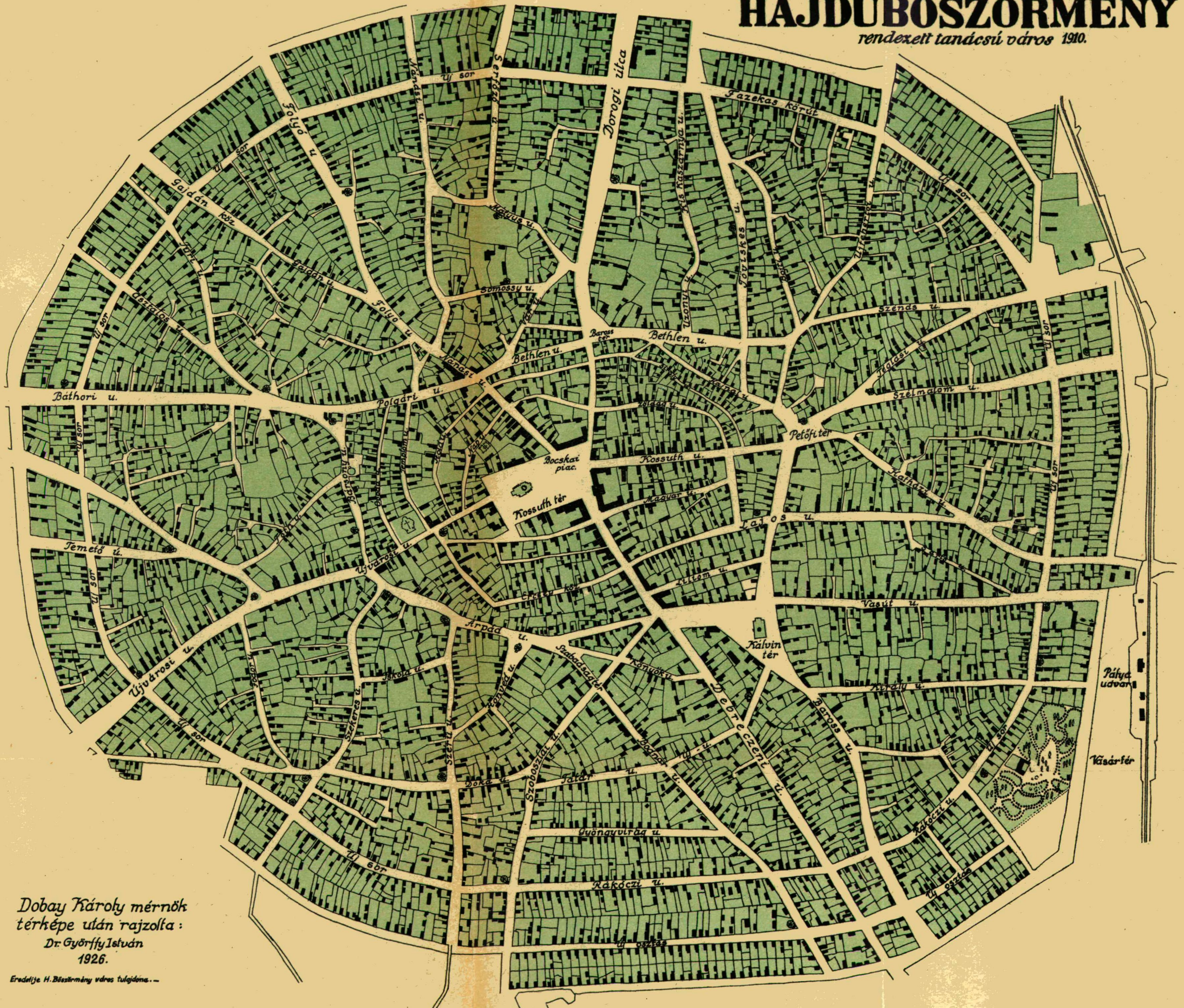

SZ.H.BÖSZÖRMÉNY
várossa
belső fundusok
mérnöki térképe
készítette az 1842 esztendőben HUDÁTSIK PÁL
H. kerületi mérnök
Másolta: Dr. Györfy István 1927
Eredetije H. Bösörmény levéltárában.

HAJDUBÖSZÖRMÉNY

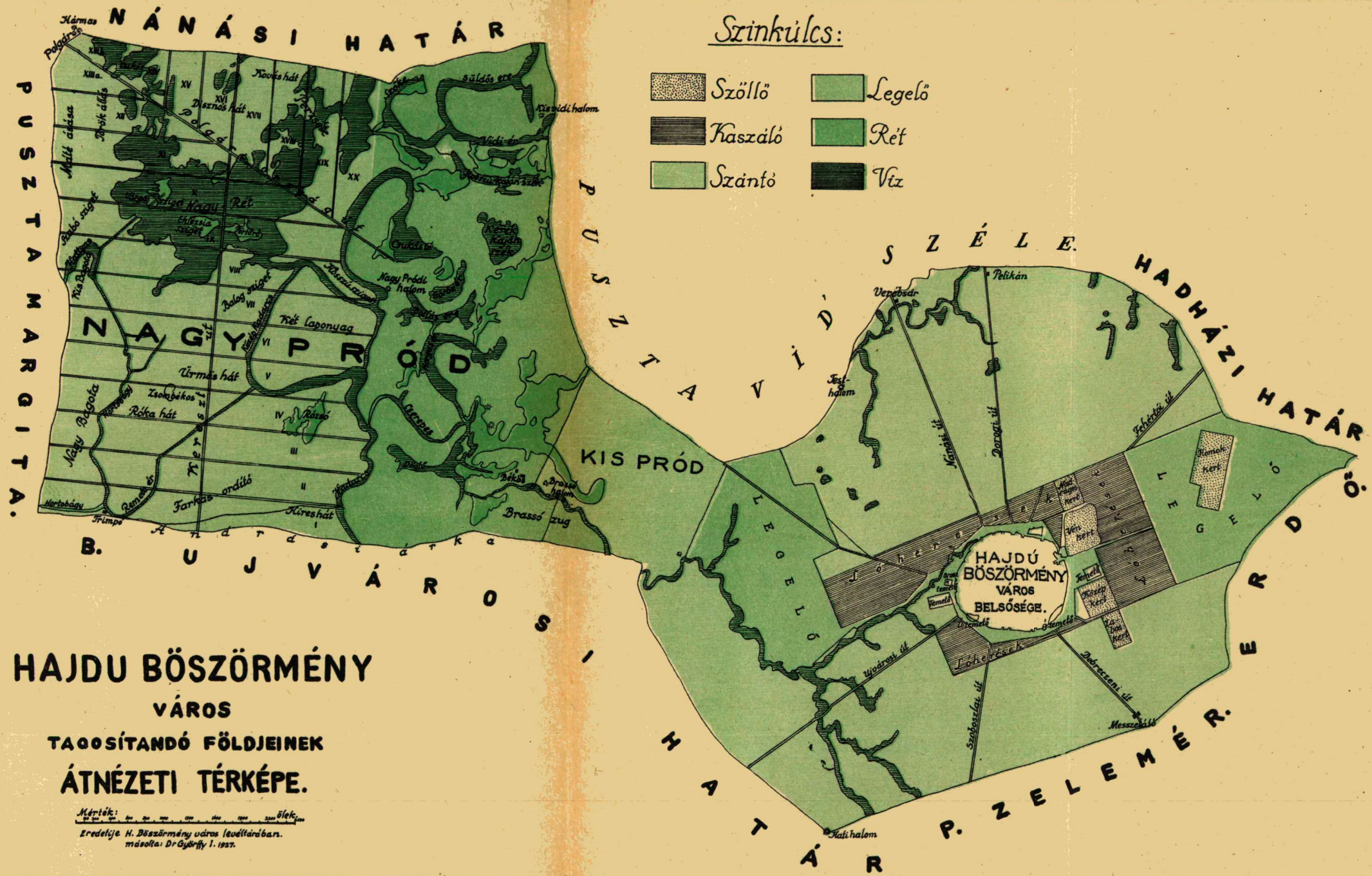
rendezett tanácsú város 1910.

Dobay Károly mérnök
térképe után rajzolta:

Dr. Györfy István
1926.

Eredetije H. Bőszörmény város tulajdona. —

X

FÖLD —ÉS— EMBER

NEGYEDÉVENKINT MEGJELENŐ TUDOMÁNYOS
SZEMLE ~ SZERKESZTI:

KOGUTOWICZ KÁROLY

ÉS

STRÖMPL GÁBOR

1926

SZERKESZTŐSÉG:

SZEGED, EGYETEMI FÖLDRAJZI INTÉZET

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG EMBERFÖLDRAJZI
SZAKOSZTÁLYÁNAK KIADÁSA
BUDAPEST

MINDEN JOG FENNTARTÁSÁVAL
COPYRIGHT BY HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY IN
SZEGED 1926.

50308

KIADÓHIVATAL: SZEGED, EGYETEMI FÖLDRAJZI INTÉZET.

TARTALOM.

Értekezések, cikkek.

	Lapszám
<i>Bátky Zsigmond</i> : Telepek és eloszlásuk Dunántúlon	1
<i>Ernyey József</i> : Régi cseh telepítések hazánkban	65
<i>Gárdonyi Albert</i> : Pest város újraterelítése a török hódoltság után	87
<i>Györffy István</i> : Hajdúböszörmény települése	177
<i>Szakáll Zsigmond</i> : Az öntözésről	14
<i>Szakáll Zsigmond</i> : A buza és termelése gazdaságföldrajzi szempontból	129
<i>Szakáll Zsigmond</i> : A gazdasági földrajz lényege	211

Apró közlemények.

<i>Bátky Zsigmond</i> : <u>A Szamos, Maros, Körös, Temes nevének eredete</u>	60
— — — <u>A Fruska Gora nevének eredete</u>	60
— — — <u>Fő és tő. Űrgeteg. Verőfény</u>	61
— — — <u>Csalló</u>	123
— — — <u>Haros sziget</u>	125
— — — <u>Pat és származékai</u>	169
— — — <u>A Barok-hoz</u>	169
— — — <u>Barnag</u>	175
— — — <u>A Bakony-hoz</u>	175
— — — <u>Imár-ere és Imár-rét</u>	175
— — — <u>Billege</u>	232
— — — <u>Forna</u>	233
— — — <u>Kocs és Tekevár</u>	233
— — — <u>Betereg</u>	234
— — — <u>Szimő és Vésztő</u>	235
<i>Boros Ádám</i> : <u>A Parlagcsa flórájából</u>	128
<i>Czakó István</i> : <u>Közigazgatási változások</u>	64
<i>Dornyai Béla</i> : <u>Barok</u>	125
<i>Kogutowicz Károly</i> : <u>Alföldkutatás</u>	231
— — — <u>Budapest domborművű térképe</u>	236
— — — <u>Ausztrália új fővárosa</u>	237
<i>Nagy Jenő</i> : <u>A Nyír, Nyírség és nyírfa szavak eredete</u>	176
<i>Podhradszky György</i> : <u>A romániai bolgárok</u>	64
— — — <u>Oslo — Krisztília</u>	127
<i>Schilling Gábor</i> : <u>A francia földmívelő lakosság csökkenése és idegenek bevándorlása Franciaországba</u>	172
<i>Szakáll Zsigmond</i> : <u>A zágráb—spalatói vasut</u>	62
<i>Tóth Ferenc</i> : <u>Szepes- és Sáros megyei német települések</u>	63
<i>A „Magyar nyelv”</i>	235

Szemle.

(Ismertetések, bírálatok.)

	Lapszám
<i>Baker O. E.: The Potential Supply of Wheat (Szakáll Zsigmond)</i> . . .	165
<i>Barthos Indár és dr. Kurucz György: Uj történelmi iskolai atlaszok és fali térképek (Historicus)</i>	120
<i>Raoul Blanchard: Les Alpes francaises (Schilling G.)</i>	59
<i>Bogdánfy Ödön: Az Alföld hidrologiája. Vizi munkálatok az Alföldön (Szakáll Zsigmond)</i>	113
<i>Dornay Béla: Tata-tóváros hőforrásai (Str.)</i>	57
<i>Fallex—Mairey: Geographie d' apres-guerre l' Europe (Sch. G.)</i>	167
<i>Gáyer Gyula: Vasvármegye fejlődéstörténeti növényföldrajza (Boros Ádám)</i>	57
<i>Jávorka Sándor: A magyar flóra kis határozója (Boros Ádám)</i>	164
<i>Karay-Szabó Pál: Adatok Pécs környékének település-földrajzához (Kogutowicz Károly)</i>	160
<i>Machatscheck, Fritz: Länderkunde von Mitteleuropa (Schilling Gábor)</i> . .	114
<i>Dr. Márton György: Az apró-(dug-)hagyma osztályozása és szárítása Makón (Kanszky Márton)</i>	224
<i>Erich Obst: Die Thünenschen Intensitätskreise u. die Weltgetreidewirtschaft (Szakáll Zsigmond)</i>	58
<i>Penck Albrecht: Das Hauptproblem der physischen Anthropogeographie (Szakáll Zsigmond)</i>	229
<i>Prinz Gyula: Útmutató földrajz (Kanszky Márton)</i>	59
<i>Rapaics Raymund: A növények társadalma (Boros Ádám)</i>	119
<i>Reichard Géza: A túristaság kézikönyve (Strömpl)</i>	228
<i>R. v. Soó: Die Entstehung der ungarischen Puszta (Boros Ádám)</i>	226
<i>Stein Aurél: Legbelsőbb Ázsia földrajzának hatása a történetben (Szakáll Zsigmond)</i>	116
<i>Paul Graf Teleki: Die weltpolitische und wirtschaftliche Lage Ungarns in Vergangenheit und Gegenwart (Szakáll Zsigmond)</i>	158
<i>Tonelli Sándor: Szeged (Szakáll Zsigmond)</i>	162
<i>Tóth Ferenc: Csurgó és környéke (Kanszky Márton)</i>	161
<i>Tulogdy János: Erdély geológiája (Borbély Andor)</i>	116
<i>Vigyázó János: A Mecsek térképe (Strömpl)</i>	228
<i>Zoltai Lajos: Települések, egyházas és egyháztalan falvak Debreczen város mai határában (Bátly Zsigmond)</i>	112
<i>Zoltai Lajos: Eltűnt falvak és elfelejtett régi helynevek Hajdu vármegye mai területén (B. Zs.)</i>	112

Térképek és mellékletek

(I.—X.)